

«KALEVIPOJA» ETNOGRAAFILISEST MILJÖÖST

E. Laugaste

Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

«Kalevipojale» kui kauget minevikku käsitlevale teosele püüdis Kreutzwald anda ka vastavat etnograafilist miljööd, pidades silmas rahva omaaegset sotsiaal-majanduslikku olukorda ja mõtteviisi. Materjali hankides peatus Lauluisa silm esmalt rahva enda elul, nagu see avanes talle tema kasvamise ja tegutsemise ajal, ja katsus seda aluseks võttes rekonstrueerida «valguseaega», millal elati vallutajaist-raudrüütleist vabana. Seda näitavad selgesti mõned episoodid, eriti «Alg-Kalevipojas», kus püütakse täpsemalt kujutada muistsete eestlaste elu. Kevadine pööripäev olnud püha Uku auks,

*Kesse põldu, metsi hoidis,
Heinamaid ja nurmi kaitses,
Kodolokuksede karjad,
Lestajalad, varbajalad,
Mesilaste peresida,
Kõige sigidusta seadis.
Metsalinnud, neljajalgsed,
Kalasaagid jõel ja merel
Seisid Ukko hoole alla.*

(AK, E II 197—205.)

Rahvuseepos «Kalevipoeg» on loodud eesti rahvaluule ainete põhjal, kusjuures selle koostaja isiklikul fantaasial oli vägagi oluline osa. Eeposeks kasutatud ainestikust oli enamik lühikesi proosamuistendeid ja muinasjutte, laulud andsid vormi ja ained kõrvalepisoodideks või üksikjärkude sidumiseks. Ühtegi lüroepilist puht Kalevipoja-ballaadi tal kasutada ei olnud. Aga ka lüürikas leidub etnograafilist miljööd kujundavat sõnavara. Olu-line hulk autori poolt kasutatud ehitusmaterjalist on teada ja kirjas säilinud. Peale otseste käsikirjas talletatud laulude ja juttude on ta küllalt suure tõenäosusega kasutanud rahva poeetilist loomingu mälu järgi, samuti etnograafilist ainestikku, selliselt, nagu see talle oli meelde jäänud, mida oli ise näinud, võimalik, mõndagi,

millest ta oli ainult kuulnud. Selle oletuse kinnituseks loeme vär-
sirühma «Alg-Kalevipojast»¹:

*Nägin poisikese põlves
Ukko vaka mitmes peres
Salamahiti peetavada.*

(AK, E II 219—221.)

Ei ole vähimatki põhjust arvata, et kogu algmaterjal peaks olema kirja pandud.

Suuremalt jaolt mälu järgi näivad olevat kasutatud just etno-
graafilised andmed. Aga ka seda ainevalda ta avardas vist küll
muinasjutufantaasiast mõjutatuna (põrgutoad, hõbelaev jm.) või
kirjanduslikel eeskujudel (sõjasarv, eriti mõök), milleks võisid
olla teiste rahvaste eeposed (kas või «Rolandilaul»).

On omaette ülesanne jälgida etnograafiliste mõistete sisu ja
nende võimalikku päritolu Kreutzwaldi luulefantaasias. Käesoleva
tutvustuse eesmärk on üldisem — selgitada etnograafilist miljööd
loovat sõnavara eeposes, ainult konspektiivselt, üksnes ilmekamate
näidete kaudu. Omaette teema on veel mütoloogia ja kombed.

Kuigi Kreutzwald ei ole etnograafilisi andmeid noteerinud nii
ulatuslikult kui rahvaluulelisi, on tal mõned sedalaadi käsikirjad
siiski olemas. Vastuseks Õpetatud Eesti Seltsi üleskutsele saatis
ta 1842. a. Virumaa rahvarõivaste kirjeldusi,² 1866. a. vastas
J. W. E. Mannhardt'i ankeedile põllunduskommete kohta,³ vastus
sisaldab oluliselt siiski ainult kombeloolisi tähelepanekuid.
Mõningaid sõnaseletusi leidub veel kirjavahetustes ja tema poolt
koostatud kommentaarides «Kalevipojale».

Üldiselt jääb mulje, et «Kalevipoja» etnograafilises materjalis
on tegemist Lääne-Viru- ja Harjumaa, mitte aga tema ametikoha
Võru ümbrusega.

Üksikute esemete kirjeldamine ja tööprotsesside kujutamine
eeposes on üldlaadilised ega vii kusagil detailsemate piltide maa-
limiseni, s. t. ei ole selgitatud läbi tema isiklikkude elamuste
prisma, välja arvatud ehk sepikoda ja sepatöö ning vaeslapse elu
kujutamine.

Väga rohkesti on kasutatud etnograafilisi esemeid muinasjutu-
fantaasias ja poeetilises seoses — troopidena (metafoor, meto-
nüümia jm.).

Et Kreutzwald tahtis eestlase elu ja elutingimusi kujutada täp-
selt, selles pole mingit kahtlust. Eri asi on see, kas keegi kunagi
on võimeline kauge minevikku kõigis, ka etnograafilistes üksik-
asjades kujutama, pealegi kui tal on nii vähe materjali kujuta-

¹ Seda «Kalevipoja» käsikirjalist versiooni 1853. aastast lühendatakse
edaspidi AK, E märgib hiljem trüki mitteilmunud osa selles käsikirjas: «Esi-
andeks».

² A. Voolma, Fr. R. Kreutzwaldi käsikiri Virumaa rahvarõivastest.
Etnograafia Muuseumi aastaraamat XVI, Tallinn 1959, lk. 219—246.

³ Eesti lõikuskommetest. Avaldatud eestikeelses tõlkes teoses «Maailm ja
mõnda», Tallinn 1953, lk. 146—148.

tava 12. või 13. sajandi kohta, nagu seda oli Kreutzwaldil. Ta on jäänud ikkagi 19. sajandi etnograafilisse miljöösse, ka sotsiaalseis suhetes, kus ta vastandab jõudeelu elavat ekspluateerivat mõisnikku põrguperemehe näol talupojale, kellele eepos lugemiseks oli mõeldud. Samal ajal kutsub ta talupoega üles mitte põlgama seda suitsunud kätkit, kust ta oli tõusnud: «Ja mis sest siis viga on, kui üks eestlane saksa keelt õpib ja tuderitud meheks saab; aga tema peab omas südames sugurahva vastu truuks jääma ja mitte seda suitsunud kätkit ära põlgama, mis teda lapselõlves oli kiigutanud. Nõnda on õnnekorral minuga lugu olnud, ja ma olen õige uhke selle peale, et ennast eestlaseks tohin nimetada».⁴

Sama episood leidub ka värsistatud «Kalevipoja» käsikirjalises variandis:

*Ema rinnalta eksinud
Kadakasaksila i s a n d a d:
Unustavad küla suitso,
Kussa nemad kasvasivad,
Saapakandjaks sirgusivad.*

(AK, E II 92—96.)

Majapidamine. Elamu. Asula

talu — majapidamisühik, ka talumaja eraldi. Siin on juttu feodalismiaja talust koos pererahva ja sulastega. Tähendab ka jõukust, selle vastandiks on saun, hurtsik jne. Elamu kujutamise kaudu kujutatakse siis ka selle elanikke.

Kalevi enda elukoht on *tal*u: *Kalevide talu poole* (III 255, veel: II 841, 847, 877; III 205, 270) *. Lindagi kasvab talus (I 498). *Leidsid nad talu teelta, / Pere pärnade vahelta* (VIII 108—109). Talu on ka tuuslaril: *Tuiskas tuuslari talusse* (XV 879; ka: 884), vetevaimul: *Vetevaimul vana talu* (X 221), Sarvikul: *Põrgu peremehe talust* (XIX 9). Talu võib olla suur ning jõukas: *Seal tuli vastu uhke talu* (VI 675, ka: 666) või väike: *Tuli vastu väike talu* (XI 791), kuuluda osavale peremehele: *Nõuka peremehe talus* (XII 777, ka: V 355), *Talu rikkust tunnistasid* (X 397); seal võib leiduda meheleminejaid tütreid: *Tulge, peiud, talusse* (VIII 117), *Talus neli noorta neidu* (VII 676). Talu sünonüümiks on tihti *pere* (VI 219, 225; VIII 109). Sünonüümi kaudu annab eepose autor hinnangu talule ja talu perele. Kotkapesaks nimetamisega on Kalevi talu näidatud ülevas valguses.

⁴ Sippelgas II, 1861.

* Tehniline märge. Tsiteeritav värss märgitakse araabia numbriga, lugu aga rooma numbriga selle ees. Andmete väljakirjutamisel on abistanud üliõpilased E. Majorova ja M. Ivask.

Fotod on tehtud Eesti NSV TA Etnograafia Muuseumi kogudest E. Selleke poolt, peale linalõuguti, mille koha peal pildistas J. Mikk.

sest kotkas on ülevust sisendav lind. Soome Tuuslar ütleb Kalevi poegade kohta: *Tungisin teie talusse, Pugesin kotka pesasse* (V 536—537). Otse vastandliku suhtumise osaliseks saab Soome Tuuslari elupaik: *Seisis tuuletarga talu, Varga varjuline urgas, / Röövelküüsi redupaika* (V 342—344).⁵

koht on sünonüümiks sõnale talu: *Ega meie kitsik kohta* /= kehvapoolne talu/ (II 38).

hoone tähendab elumaja. *Hoone tarbeks ostemaie* [laudu] (X 781); *Hoone seinad ehitame* (VIII 576). Otsees elamu tähenduses veel: V 354, VI 44, VIII 152. Mõeldud on ka eeskujuks olemist, kui keskmine vend liisuheitmise puhul vanima kohta ütleb: «*Mul on venda teinud teeda... / Hoone ette ehitanud* (VIII 347, 349). Mahajäetuse võrdkujuks on *Hooneseinad katukseta*; nii üteldakse kaitsetu lese (I 129, II 423), aga ka mahajäetud kodu kohta (III 237). Elamut tähendab muidugi ka

maja. *Mingu maja ehitama* (VIII 313), ehitatagu *maja d marjavarte peale* (II 192), s. o. kuhu keegi koha leiab. Põrguneid *Läksid maja näitamaie* (XIV 57). Üldtuttavas tähenduses on kasutatud liitsõna *õõmaja*: *Õnnelt leian õõmaja* (XIII 360, ka: XI 228).

Maja sünonüümiks on **elu**: *Elud ilma ääre peale* (II 191) või **peavari** (II 42).

koda = maja. *Kuulsa Soome sepa koda* (VI 128, 161). *Ehk on see Kungla koda da* (VI 914, ka: 922), *Merela on minu koda* (VII 269, ka: 829, 844). *Kus te peremehe koda* (XIII 442). Liitsõnalistest ühenditest: *Salakojas sünnitatud* [mõök] (XIII 787, ka: 779), *Sepakojas tõusnud tülist* (VII 146). Eritähenduslikud *kojad*: *Leinakojaks leskedele* (X 777). *Riismetest saab rahukoda* (XVI 148). Ümbritsev looduski meenutab vahel koda: *Kaksiklapsed loomuskojas* (Sj. 87).⁶

hurtsik, väikese talu elamu. *Üksikuila hurtsikuila* (II 86). *Mina hurtsiku ukseela* (XI 792).

osmik — onn, vilets majake, ajutine tarbeehitus, näit. vahimajake: *Ega ole osmikuda* (IV 73).

saun on kehva mehe (sauniku) eluase, puhastamise ja sünnitamise paik ning pruudi peidukoht pulmatraditsioonis. *Sealt saab kehva mehe sauna* (VI 898). *Seal tuli vastu väike sauna* (VII 607), *Sinna tehke lese sauna* (VIII 547). *Perepopsi saunakene* (X 623). Sõja eest tehtagu *Raukadele rahusauna* (IX 291). Tuhuvaevades Linda: *Käskis sauna küttaneda* (II 484, ka: 489, 495). Neiu on kosilaste käimise ajal saunas: *Linda hüüdis saunastana* (I 369, 408, 442, 475, 508, 539), *Sauna meestel küllesoojaks* (XVI 723).

⁵ Veel: VI 45, 224, 515; VIII 205, IX 499, 629; X 351, 718; XV 439, 443, 453, 479; XVI 458.

⁶ Koda esineb veel: I 192, 837, II 193, VI 938, VIII 600, IX 486, 616, 641, XII 524.

Isa soovitus liisuheitmise kaotanud vendadele lahkuda kodunt tähendab ühtlasi vastu minna tundmatule tulevikule: *Tehku to a d tuule peale*. / *Elu d ilma ääre peale*, / *M a j a d marjavarte peale*, / *K o j a d kobrulehtedele*, / *S a u n a d pilve sõrva peale* (II 190—194).

sauna uks. *Mina sauna ukse ette* (VII 608).

vihtelavad, vihtelauad. *Vihtelavad vihma alla* (II 195). *Vihtelauad vahterasta* (XV 727).⁷

Linda vihtleb koolnud Kalevit vihmaveega (II 337); Tuhuvaevades Lindale kutsutakse appi tuulejumalat *Vigalista vihtlemaie* (II 504, 517, 549, 578, X 512).

rehi. *Rõugutaja rehe alta* (II 584). *Kodu võiks ta rehekütjaks* (XVI 723).

kamber on populaarne sõna, esineb koos liitsõnadega 77 korda. Enamasti tähendab ta tuba ning esinebki vahel selle sünonüümina: *Kudruskaelte kamberie*, / *Tanupäide tubadele* (XIX 461—462). Korrati on teda kasutatud kodu sünonüümiks: *Minul kodu kole metsa*, / *Kamber keskel kuusikuda*, / *Laia laane minu tuba* (VI 46—48). Muidu tähendab ta ikka tuba: *Kehva mehe kambrikene* (VI 925); *See on neiu ehtetuba*, / *Noorte neitsikeste kamber* (XIV 287—288). See tavaline tähendus on veel sagedane: *Piiga kambrist palumaie* (XIII 790); *Kosilased kamberisse* (VIII 118); *Toodi tütterid toasta*, / *Toodi kallid kamberista* (VIII 172); *Kalevipoja kamberi* (XIX 996).⁸

Kamber võib tähendada vahel maja (pars pro toto): *Kased kamberi lävele* (I 841), aga ka erakordselt ehitud või eripäraselt sisustatud tuba, nagu neid on põrgus: *Kus nad vaesed* [Sarviku orjad] *raudakambris* (XIV 402), teevad *Vaskikambris valju tööda* (XIV 404). Neiu ehtetuba on *Kallis siidikambrikene* (XIV 190, ka: 211) või *Kena sametkambrikene* (XIV 225, ka: 248). Sama ülesanne on *poordikambriil* (XIV 263 jj.). Kullast kamber on Sarviku *Kallis rõõmukambrikene* (XIV 178). *Hõbekambri parsidela* (XIV 418) vihtleb Sarvikut tema eit. Kulla hoidmiseks on põrgu peremehel eri *kamber* (XIV 886, XV 191, 252), nagu tal on veel *varakamber* (XIV 58) ja *pidukamber* (XIV 184). Eri meeleoludele vastavalt nimetatakse tamme osadest saadud kambreid: *Kurbadelle kurtmakamber* (XVI 152), nõtra-

⁷ Vrd. Kreutzwaldi kiri Neusile 12. IX 1847. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 38. Vihtelaudadeks nimetatavat ka vihtlemiseks partele asetatud laudu, kui talus puudub saun. Kreutzwaldi kiri C. Reinthalile 17. X 1859. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 550.

⁸ Veel samas tähenduses: I 304, 313, 622, 851, II 203, 207, 509, 556, 616, V 229—230, 542, 709, VI 261, 264, 313, 827, 845, 934, VIII 136, 153, 544, IX 642, XIII 452, 552, 644, 659, 714, XIV 769, XV 112, 236, XVI 470, XVII 89, XVIII 716, 869, XIX 129, 153, 391, 773, XX 52, 163, 212, 898, 930.

del ja neidudel on *nutukamber* (X 776, XI 714), piigadel *pisarkamber* (XX 576). Langetatud suure tamme *Oksadest saab orjakambri* (XVI 168), *Raagust vaestel rõõmukambri* (XVI 169), *Leskedele leinakamber* (XVI 150), *Neitsitele naljakamber* (XVI 170). Veel saab laulja *lustikambri* (VI 906). Kõik muidugi alliteratsiooni alusel kokku viidud ja Kreutzwaldi poolt rahvalaulude eeskujudel paisutatud. Neiu lamab merepõhjas, s. o. *Peidukambri sügavuses* (VII 203) või varieeritult: *Kalakudus kambrikene* (VII 271). Metafooriliselt võib siis meri uppunud tütrele olla kambriks (vt. veel IV 531, 691, 705, 717). Vaenlaste eest soovitab Kalevipoeg ehitada *Peidukambri piigadele* (IX 293). Eeposes kõneldakse palju salajastest kohtadest, nagu: *Kandis salakamberie* (I 147, ka: I 340, 641). Hellitavat suhtumist väljendab värss: *Kaasa siidikamberie* (I 861). Kambreid võib veel olla muinasjutu-pärasest materjalist, nagu kanamunadest (XIX 420). Leidub veelgi erikambreid: *Kosjakambrit ehitama* (XIX 414, ka: VIII 578). *Salakambri seina taga, / Nõudenikutuse nurgas* (XX 974—975). On veel *isekambriid* (VI 370). Soome sepp laseb tuua *Sõjasaha salakambriid* (VI 344, ka: 320). Kamber tähendab siin varade (mõõga) hoiupaika: *Käi sa kürest kamberisse, / Too meile mõõku tugevamaid* (VI 303—304, ka: 262, 264—265, 320, VII 188). On olemas ka *kolikambriid* (XIX 891—892).

tuba, sünonüümideks *hoone* ja *kamber*, esineb tavalise toa mõistes, aga ka muinasjutukujutelmanna, kokku 85 korral: *Siis läks taati tubaje, / Eit aga salakamberile* (V 173—174). *Astus tupp Lapu tarka* (XIX 880). Isa istub keset *tuba* (XIX 653, ka: VI 669, VIII 135), *Tormas tuimaselt toasta* (VI 720); *Toa keskel laua alla* (XI 877), *Toa ligemale liuges* (III 268). Mitmesugused muinasjututoad: *Tuba oli siidist tehtud* (XIV 191), *kullast* (XIV 155), *vasest* (XIV 96), *rauast* (XIV 68), *sametist* (XIV 226), *poordist* (XIV 261), *tammetõrust* (XIX 419), *toomingast* (XIII 915); eritoad: *Lustipidamise tuba* (XIV 177), *lustituba* (XVI 171), *lauliku tuba* (VI 924). Tuba võib olla vahel sünonüümisuhteis elumajaga: *Tuuslar oli toa teinud, / Elumaja ehitanud* (XV 708—709) või ebamääraselt asupaik: *Igapäevaline tuba, / Äripäine asupaika, / Kehakarastuse kamber* (XIV 144—146). Eriotstarbeline tuba: *Taadi taalderi tubaje* (XIX 152), *See on neiu ehtetuba* (XIV 210, 247, 286), *tütarlaste töötuba* (XIV 905), *sulaste töötuba* (XIV 86), *laulutuba* (XVI 905), *varjutuba* (IX 290, XI 736), *kaitsetuba* (X 775), *näkituba* (XI 595). Mitmesuguste meeleoludega seotud toad: *leinatuba* (VI 899, XI 715). Toa sünonüümiks on veel *varjupaik*, vahel *nurk*: *Töötuba sulastele, / Orjapoiste varjupaika, / Teoposte pärispaika* (XIV 86—88), *Tütarlaste töötuba, / Orjapiige varjupaika*,

/ *Vaimutüdrukute nurka* (XIV 116—118). Antifraasi sisaldab kujutelm: *Teeb toa*⁹ *tuule tiivule*, / *Kambri vikerkaaresse* (XVII 88—89), täh. — tuba ei olegi, on ainult unistustes.

Edasi kõneldakse *toaseintest* (vt. sein): *Sinna tehke toaseinad* (VIII 542, vt. ka VIII 350) ja *põrandast*: *Pähkel toa põrandal* (XII 336).

esik — toa või aida eesruum. [Tuuslar] *Astus ukse esikusse* (III 274).

tare = kodu, tuba, kamber. Väikemees paisatakse metsakollide vahel püksituulega: *Üle tare teise sein*a (XI 922, 935). *Targa tare tammest tehtud* (XV 711). Uppunud Saarepiiga laulab: *Lainte all mul salatare* (IV 830, 845, VII 270).¹⁰

korter = ulualune, eluase: *Karjalojuste korterid* (XIV 326). *kodu*. Väga laialt koos tuletistega esineb ka *kodu*, 69 korral. Kodu on meeldiv paik, sinna igatsevad kõik: *Kõik kullad lähvad koju* (VI 43), *Kodunt* läinud *kotkapojad* (II 228), *Kodu kasvab kasu parem* (XVI 1121). Nukker on see, kellel pole kodu: *Minul kodu kole metsa* (VI 46). Kalevipoega oodatakse kord koju: *Küll siis Kalev jõuab koju* [= kodumaale] (XX 1052). Igaüks soovib saada sinna, *Kus meid ootab kodupaika* (VIII 573; X 143). Kalevipojale antakse põrgusse minekul nõu: *Aja silmad avalale*. / *Et ei eksi jälgedelta*. / *Kaota käesta kodurada* (XIII 457). Kasutatud on veelgi liitsõnu: *kodumaa* (VIII 256, 285) ja *kodukana* (VIII 197, 202). Kodu sünonüümiks on ka *pesimise paika* (X 135).

On märkimisväärne, kui palju sünonüüme Kreutzwald kuhjab kodule antifraasilises pildis, mille sisu on: mul pole praegu kodu:

*Kõik nüüd kullad lähvad koju,
Hõbedased hoonetesse,
Teised tuttava talude,
Minul kodu kole metsa,
Kamber keskel kuusikuda,
Lai laane minu tuba,
Tuules on mul tulease,
Vihmas vihtlemise paika,
Udus uinumise kohta.*

(VI 43—51.)¹¹

Kodu ja kambri tähenduses kasutatakse vahel *pesa*: *Mere udus pesakene* (IV 867, 884). *Pesaset püüdemaie* (II 37).

⁹ *Tuba* esineb veel järgmistes värssides: I 128 = II 422, I 333, 336, 544, 633, II 190, 204, 208, 494, 507, 543, 569, 615, III 236, 276, V 356, 640, VI 826, 929, VII 683, VIII 171, 398, 575, IX 470, 601, X 388, 461, 462, XI 794, 807, 841, 889, XIII 443, 453, 553, 709, 762, 913, 925, XIV 154, 224, 239, 260, 276, XV 111, XVI 160.

¹⁰ Veel: VI 935, VIII 406.

¹¹ *Kodu* esineb veel: II 315, III 554, 562, V 140, 191, 758, VI 7, 18, 841, 844, VII 355, 406, 407, 434, VIII 42, IX 428, 632, 641, 712, X 71, 78, 121, 131, 134, 463, 546, 714, 746, XI 812, XII 331, 332, 871, 916, XIII 26, 51, 210, 611, 631, 665, XIV 376, 408, 409, 445, 611, 670, XV 55, 444, 868, XVI 798, 1002, 1016, 1107, XIX 1047, XX 210, 788.

aknast on juttu vähe: *Armud läksid akkenasta* (VII 783; XII 875).

nurgad on põrgus mitmesugusest materjalist, nagu toad isegi: kullast (XIV 157), hõbedast (XIV 128); terasest (XIV 69); siidist (XIV 195); sametist (XIV 230); poordist (XIV 267). Nurgad on nutukohad: *Naesed nutvad nurkadessa* (IX 212); *Nutunurka neidudele* (XI 193); nurk võib olla kaitseks või peidupaigaks: *Naistele kaitse nurka* (IX 292); *Peidunurgaks piigadele* (X 774); nurk on rahupaik: *Nõdrad saaksid rahunurka* (XI 718) või elamispaik: *Eite hüüdis nurgastana* (I 312, 621).¹²

Koos tuletistega moodustab ehituse tähelepanndava osa ka **uks**, esineb 53 korda ja enamasti otseses tähenduses. *Kui ta võttis uksest kinni* (XIII 705); *Lukutagem köögi ukseid* (XIII 925); vaeslapse kaebuses üteldakse rahvalaulus: *Ema viide uksestagi* (VII 782; XII 874). Põrgustseenis kirjeldatavad ukseid on kivist (XIV 63); rauast (XIV 70); vasest (XIV 100); hõbedast (XIV 129); kullast (XIV 158, 185); siidist (XIV 196); sametist (XIV 255, 231); poordist (XIV 268, 292); esinevad muinasjutulis-romantilised salauksed: *Kas ehk sala uksekesta* (XVIII 745). Juttu võib ajada üle ukse: *Eite hüüdis üle ukse* (VIII 185); *Hüüdis õuest üle ukse* (VI 186). Välja minema tähendab ukse ette või taha või üle minema: *Põie pakil ukse ette* (XI 912, ka: III 742); *Õnnelt peasis üle ukse* (X 480). Enne tuppa astumist tuleb astuda ukse esikusse (III 274). Liitsõna toauks: *Toaukse tagant tungis* (XIII 511, III 585, XIII 474; 504). Uksepiidad: *Pihlakasta* (XIII 917; XV 722). *Puistab ukseid piitadega* (XVIII 641).¹³ *Lävelauad* Lääne lepast (XV 723); *Sõrmed ukse-sagarasse* (XVIII 752); *Ukseläve laiutie* (X 479); *Lõhkusid ukse lukud* (XV 880). Antifraas: *Udu teinud uued ukseid* (XVI 163); *Kuu on ukse na eessa* (VI 927). Uus päev algab: *Uue päeva ukse suussa* (V 7).¹⁴

sagarad — uksehingede konksud. *Sangad tükis sagaraga* (XVIII 642; 752).

link. *Tahtis linki takistada* (XVIII 753).

ukselävi. *Lendas üle läve kambri* (XIII 714). *Ukseläve laiutie* (X 479).¹⁵

lävi ~ **lävepakk**. *Läksid kiirest lävedele* (III 573); *Kui ta üle lävepaku* (XIII 708); *Lävepakud paakspuusta* (XV 724). *Üle läve ukse ette* (III 742); *Lävelauad* Lääne lepast (XV 723).

sangad. Kalevipoeg lõhub põrguustel *Sangad tükis sagaraga*

¹² Veel: VIII 315; 351; X 452; 460; X 473; XIV 98.

¹³ Veel: V 645, X 478; XIII 505, 585, 588.

¹⁴ Veel: VI 249; VII 608; VIII 113; XI 792, 952, 954; XIII 583, 612, 658, 681, 937; XV 787; XVIII 638, 640, 641, 749; XX 1014.

¹⁵ Veel: VI 195, 197; X 389; XII 567; XIII 761.

(XVIII 643). Enne tuppä astumist *Silmas korra üle s a n g a* (III 275).

põrand. *Astub toa põrandale* (XIV 699). Põrguruumides on põrandad kullast (XIV 159); vasest (XIV 101); siidist (XIV 197); sametist (XIV 232); poorist (XIV 269); hõbedast (XIV 130); mujal *Toa põrand põlvesavist* (XV 735) või pähklipuust (XIII 916). *Esile tooma tähendab ka põrandale tooma: Saatke Salme põrandale* (I 334, ka: I 337, 634, 637).¹⁶

lakk. *Läheb lakka luurimaie* (V 642, 688).

lagi. *Lagi kippus langemaie* (XIV 801); Põrgus on laed kullast (XIV 159); hõbedast (XIV 130); vasest (XIV 101); poordist (XIV 269); siidist (XIV 197); sametist (XIV 232); toomingast (XV 728).¹⁷

tala. *Talapuud olid jalakasta* (XV 734).

seinad. *Kostis, et seinad kõikusid* (VI 615); *Hakkas seinu mõõtemaie* (X 472); Väikemeest visatakse seinast seinast: *Lendasin kui liblekene / Üle tare teise seinast* (XI 935, ka: 922, 943). Nii ka Kalevite kannupoissi loobitakse Vetevaimu talus seinast seinast: *Lendas seinast seinasse* (X 451). Tihti hiidude või tugevate meeste liikumisel seinad vanguvad: *Sammu astmel vankus seinast* (XI 834). Muinasjutupäraselt on põrgu tubades seinad kullast (XIV 156), hõbedast (XIV 127), vasest (XIV 97); seinapalgid punasest vasest (XIV 99); poordist (XIV 266); sametist (XIV 229); siidist (XIV 194). On ka muidugi laudseinu (VI 526), kõneldakse tagaseinast (XI 794) või eesseinast (XI 874); seinääres olemisest (XI 875, 915, 923). Seinast poole vaatamist või pöördumist märgib: *Seadnud silmad vastu seinast* (XI 925). Kindel sein tähendab metonüümiselt ka kindlust: *Süisap tarvis kindlat seinast* (X 770), niisamuti varjusein: *Varjuseinast vaenu vastu* (XI 711). Kaitseks olemist sõjas võrreldakse raudseinaks olemisega: *Raudaseinaks* raukadele (IX 235); mehed seisku lahingus *Raudaseinast* tugevusel (XI 286) või *Teised seisku teistele seinaks* [= kaitseks] (IX 743). Neiduderikkas talus *Seinast seisid siidikattes* (VI 684).¹⁸

ahi on soojuseandja. Põrgu tubades on ta kullast (XIV 160), hõbedast (XIV 131), rauast (XIV 72), vasest (XIV 102). Ahju kõrval või otsal võivad leiduda pingid hõbedast (XIV 137), vasest (XIV 108), rauast (XIV 78). Ahi võib kanda pirrupidet: *Kustus peergu ahju rinnal* (XI 888), ahju kõrval või ees võib seista magamisase. *Ahju ees haletisasemed* (XII 872, ka: II 544, 570). Ka Linda halab seal sünnitamisvaevades (II 511). Ahjupealne on koht varade, ka sõnavara hoiuks: *Ahju peale kindatäied* [sõnu] (VIII 43). Ahjutagune on peidukoht, kuigi häbiväärne. Sarvik hali-

¹⁶ Veel: VI 644; VII 685; X 458; XI 873; XIII 707, 710, 914; XIV 238; XV 677.

¹⁷ Veel: VI 928; X 93; XIII 500.

¹⁸ Veel: VIII 314, 333, 576; IX 471, 602; X 459.

seb pärast kinnisidumist: *Ei ma oleks kodukambrist / Ahju tagant mitte astund* (XIX 130). Ahjupealsest võib kõnelda ka kui vihtlemise kohast: *Veli vihtles ahju peale* (XX 163).

olv — katuseharja otstesse jäetud kolmnurkne avaus suitsutares suitsu väljajuhtimiseks. *Olvist suitsu otsimaie* (III 564).

Ahjuga koos käib ka **ahjuhark**, puust või rauast hark savipoti ahju panemiseks või ahjust väljavõtmiseks. Siin, nagu ka rahvapärases tähenduses tuleb selle all ironiliselt mõista kurja naist: *See toob koju ahjuhargi* (II 849).

keris. Linda oma tuhuvaevades astub koguni: *Kürestiku* [= kürestil] *keriksele* (II 571). Põrgu ahjul võib olla raud- (XIV 73), vask- (XIV 103) või kuldkeris (XIV 161).

kumm kerisel on kas kullast (XIV 162), hõbedast (XIV 132), vasest (XIV 104) või rauast (XIV 74).

leauk (kolle) — ahjusuu esine, tuhkhaud, keedukoht. *Leelta auru vaatamaie* (III 565), *Leeaugu ligidala* (XI 795). Keetjat nimetatakse *leekuningannaks* (III 56) või *tulevahiks* (III 578).

katus esineb harva. Kalevipoja mõõgalöögist tekib kohin, mis hakkab katuseid kiskuma (VI 461). Heitlus Sarvikuga on nii äge, et kipub *Katus kaela kukkumaie* (XIV 802). Kui raske on midagi uut rajada, see mingi maja ehitama, *Katus' harja algamaie* (VIII 316, ka: 352). Tuli võib hooned süüdata, sagedase ütluse kohaselt *Kandnud kirge katusele* (X 92). Katus võib esineda võrdlusalusena: *Olid kui kägu katusel* (XII 337). *Suure ilma katus'ulu* [= taevas] (VIII 332). *Kadakasest katusridvad* (XV 720); *Kirjust kasest katuslauad* (XV 730).

sarikad *Sarapuusta sarikad* (XV 729).

räästas. *Räästast maha rajatanud* (XVI 36, ka: 562).

ollipennid (XV 731, 785). Sarikad on vahel ühendatud kahe põikpuuga, siis ülemine neist kannab nimetust *ollipenn* või *olvipenn*, sest see asetseb ühel kõrgusel suitsuavaga.¹⁹

kukepennid (XV 733, 787), ka **kanapennid**, on aga kanaõrred, mis heades taludes on sarikapennide vahele seatud.²⁰

õrs. *Kes kui kanad kõrgelt õrrelt* (XV 96).

viil(ud) (XV 717; VIII 351) — hoone otssein, mis küünib külgsseinast kõrgemale. Kreutzwaldi seletuse järgi lauast nikerdatud kaunistused õlgkatuste otstes.²¹

nurgakivid. *Nurgakivid nõõritie* (IX 473).

aluspalgid. *Aluspalke alustati* (IX 472). *Aluspalgid paukusivad* (VI 616) Kalevipoja käratamisest, niisamuti **vahepalgid** *vankusivad* (VI 617).

¹⁹ Kreutzwaldi kiri C. Reinthalile 17. X 1859. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 550.

²⁰ Kreutzwaldi kiri Neusile 12. IX 1847. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 38–39.

²¹ Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 550.

võlv(ialune). Põrgu vaatajad lähevad *Kõrge poordi võlvi alla* (XIV 294).

lukk. Mütoloogiline seitse on seotud siin lukuga: *Seitsme luku sõlmitusest* (VI 372, ka: XIX 965). *Lõhub lukku pandud ukсед* (V 643).

taba. *Lukutabast lahutanud* (XIX 969). Mütoloogiline üheksa: *Üheksa taba tagasta* (VI 373). *Tabast lahti tõukaneda* (XIII 584, ka: 937). *Tugevamad ukse tabad* (V 644).

pöörad — lihtsad puust ukse sulgejad, ka puupulgakesed nõopide asemel kuue või pükste ees. Põrgu vanaeit suletakse kööki: *Pangem ette pöörakesed* (XIII 936).

võti on toodud siin arbumisvahendina: *Varga kuju võtme abil* (XI 99).

parred. Põrgus olid parred kullast (XIV 167), hõbedast (XIV 138), vasest (XIV 109), rauast (XIV 79). Alutaguse tuuslaril on nad pärnast (XV 726). Poeetilises fantaasias üteldakse lauale jäänud *Parsile veel pihutäied* (VIII 44); metsakollide juures läheb vanaeit *Parsipuile põõnutama* (XI 879, ka: II 545).

varn on kübara hoidmiseks: *Võttis kübara varnast* (XIII 828). *Varn ei kannu vaenuriista* (XV 166), varn kannab põrgus mõõga kõrval ka nõidusest, pajuvitsakest (XIII 766—768). Vanasõna: *Varga käsi jätab varna, / Tuli ei jäta kedagi* (IX 252—254). Hooletusse, kasutamata jätma märgitakse kõnekäändudes *varna panema* (~ viskama). Sellest ka Kreutzwaldi sentents: *Tänaseida toimetusi / Ära viska homse varna* (III 722—723).

Varn on seina löödud nael, naga, ka seina külge kinnitatud laud, millele võib midagi asetada. Seepärast võivat varna nime-tada ka laudiks või panipaigaks.²²

tulease = kolle. Antifraas: *Tuules on multulease* (VI 48).

tuletungal. Vaenelaps on *Tuletungla* torgitava (I 175).

peerg. *Kustus peergu ahju rinal* (XI 888). *Piiropaistel avaldada* [= jutustada] (AK, E IV 20). *Kahel otsal põlend piirul* (XX 1027; 1048).

küünal valgustusallikas ja võrdlusalus. *Kena ööde küünla-kene* (X 1) [= täht]. *Valgusküünla* [= päikese] *kerki-maie* (II 268).

tuli = valgustus toas. *Ei lõpend tuli toasta* (II 651).

lamp. *Lae külles rippus lampi* (XIII 500).

taht. *Kes tahti korral kohendab* (AK, E I 165).

tuleraud (AK, E II 176).

tõrvapütid. *Tõrvapütid põlesivad* (X 387). Põrgus on jõgi, mis voolab sula *tõrva* (XVIII 389), oja, mis veeretab *vaiku* (XVIII ase = magamisase. *Ärksail silmil asemelta* (XI 7).

iste. *Istus kõrgel kuldse istmel* (XII 558). Personifitseeritud: *Istmed ära igatsesid* (II 512).

²² Kreutzwaldi kirjavahetus III, lk. 65.

sambad — tugisambad ja väravapostid. *Salasambad alla toetud* (XIV 228, ka 123). *Sest et väravate sambas* (X 386).

õu — tähendab siin nii talu õue kui ka talu. *Hüüdis õuest üle muru* (VI 196), *Üle õue hoone'esta* (I 296), *Siis nad peasid õue peale* (XIV 297, V 353, 401, 429). *Mehed jõudsid õue alla* (III 569, 650, ka: IV 429, V 156). *Meie õued on ilusad* (VI 524), *Toast õue, õuest tupp*a (V 687), *Höbenupp oli õuessani* (III 187). *Nõnda kasvis eide õues* [= talus] (II 745, ka: 761). *Eite istus Ukko õues* (V 745). *Astub kiirelt üle vainu / Ruttes õue* [= talu] *ligemale* (V 276—277).

Õue tähendus on vahel sõnal **muru**: *Kargas kergelt üle muru* (III 743), *Läksid lendes üle muru / Usinaste ukse ette* (III 571—572). *Võõrad sammud muru pinnal* (III 586). *Surnuvirnad katsid muru* (V 502).

õueaed. *Õueaiad õunapuusta* (VI 527), muud aiad. *Vainu-aiad vislapuusta* (VI 528), *Vaheaiad vahterasta* (VI 530). **värav** — majapidamises värav, majapidamine ise, algus. *Seisis värav vankumata* (XIII 587). *Õue värav seisab vallal* (III 584). *Vankus Kalev väravasta* (VI 531).²³

Põrgus on väravad kullast (XIV 186), sametist (XIV 256), poordist (XIV 293), rauast (XIII 687).

Metafoorid: *Kalevide kange poega / Leidis une lõpetusel / Vaimuvaate väravasta / Õnnetuse ettetähte* [= aimas] (VIII 780). *Teine päeva väraval* [= kodus] (VI 937). *Valguse õue väraval* [= koidu ajal] (V 9). *Üle vaskise värava* (II 107). **vaimuvärav** (III 190, IV 431).

väravasammas. *Ei väsi väravasammas* (I 739).

tornid. *Terasesta tehtud tornid* (XIII 688).

kelder. *Kaevati kivikelderid* (XV 586, ka: I 148, 597). *Kambri jälle kelderisse* (V 641). *Kambri, lakka, kelderisse* (V 688). Nagu on tal salakambrid, nii ka *salakeldrid* (V 192).

kaev. *Kaev oli sügav kaevatud* (X 902). *Kaevust võitma keelekastet* (X 908). Küla kaev: *Katsub küla kaevudesta* (XVI 823). Peamiselt X loos Ilmaneitsiga. Mütoloogilises mõttes tervitatakse kuud: *Tere, kuu, terveise kaevu* (II 233).²⁴ Veeammutamise kohtadena osutatakse eeposes veel merd, jõge ja allikat (I 766—768).

kook. *Kuldakoo gulgongitsema* (X 909). *Katke ei venna kaevu kooku* (I 740).

kaevurakked. *Kiirest kaevu rakkedele* (X 956).

ait — Talus oli 2—3 aita: riide- ja viljaait, ka liha- või kalaait. *Aidas suvel ka elati*. *Hüüdis aga aidastana* (I 191, ka: 242, 295, 596). *Käis ta tuisul aida läbi* (V 689). *Päev peale aida*

²³ Veel: I 516; III 570, 649; V 349, 352, 391; VII 436, 438; VIII 112, 114; IX 325, 628; X 386, 491, 514; XIII 468, 657.

²⁴ Veel: II 490, 496, 497; X 904, 914, 942, 951, 956, 957, 962, 971; XI 477.

viilu (I 839). *Kord esineb ka aidakatus* (III 189). Muinasjutupäraselt on põrgus seitse aita (XIV 301), salaja tehtud (XIV 302); mitmest materjalist aitu: kivist (XIV 303), paest (XIV 305), vikikivist (XIV 310), kanamunast (XIV 306), hanemunast (XIV 309), kotkamunast (XIV 313), Siuru munast (XIV 315); aidad on vilja ja muid toiduaineid täis (VI 517), rukkeid (XIV 317), kesvi (XIV 318), kaeru (XIV 319), linnaseid (XIV 321), keeduvilja (XIV 322), searasva (XIV 323). Lääne talus on ait kivist (I 597), asetseb üle õue (I 296).

Aida eri osa on **kassinurk**, pimedam nurk, kus kass hiiri varitseb ja kuhu talle toitu visatakse (I 156, 172, 600), ka lihtsalt pime nurk.

haganik — *Sealap haganiku abi* (IX 550).

kõlgastik, kõlgus. *Kõlgastiku kerge kotti* (IX 551), Kõlkad olid näljaaegadel toiduks, sellepärast nimetab autor nälga *kõlka-kokaks* (IX 865).

salved. *Sõudvad teri salvedesse* (VI 518). *Salve sõrvale seisama* (I 154).

laudad on juhuslikult toodud majapidamise täiuse pärast põrgus: *Taga õues olid laudad* (XIV 325, ka: 330); *Laudad olid luiest tehtud* (XIV 327). Harilikus tähenduses: *Lõhkus läbi karjalaudad* (V 690); *laudaseinad* (526).

karjakoppel. *Eide armu koppelisse* (IV 430; III 191). *Kalevide kopli alla* (III 258).

tall. *Talli viige Tähe hobune* (I 244).

latter — hobuse koht tallis. *Tähe lauku latterie* (I 245).

aiateibad. *Tähte ei aiateibassa* (VIII 148).

müürid. *Kaljumüürid marudana* (IX 287).

sild. Suure tamme laulus tehakse tamme tüvest tugev *sild* (VI 885). Kalevipoeg tahab ise ehitada silda üle Peipsi; kannab kokku puid ja kive: *Miska silda seadaneda* (XIII 708); *Hakkas silda alustama* (XII 711). (Veel: XIV 717, 726, 737.)

Sõjasaadikule annab Kalevipoeg nõu: *Sõida tasa üle silla* (IX 317). Siia kuulub ka muistendiline Soome sild, muistendis maanina või liivasäär, Kalevipoja või mõne muu hiiu ehitatud, hiljem kasutatud sümboolselt. *Soome sillal sõitanesid* (VI 910); *Sõitsin suisa Soome silda* (IX 769, 787, 809, 831, 850, 873); *Seep see kuulus Soome silda* (VI 890).

XVIII loos on juttu põrgusillast, millel toimub Kalevipoja võitlus põrgulistega: *Seltsi seisis keset silda, / Teine seltsi silla taga* (XVIII 408—409). Samas loos on sildadest juttu veelgi.

Silla osadest veel: *aluspalgid; põikipalgid; kivid tõkked* servatoeks (XII 711/5).

Küla, vald, mõis

küla — asustuse ja külaelanikkude tähenduses. *Kasu mitmele külale* (IX 520) *Küllap kasvid kuulsas külas* (VI 222), *Mis*

kui küla kütissuitsu (XVII 310), *Saavad külad kiitemaie* (IX 535). Küla ühisomand järgneb värssidest: *Katsub küla kaevedesta* (XVI 823), *Läinud küla kiige peale* (XIII 534). Liitsõnalistes ühendites on juttu külalastest (IX 524), külanaistest (IX 526), külapoistest (IX 525), külameestest (IX 528).²⁵ *tänavad. Meie tänavad tasased* (VI 525), *Tänavad meil tampepuusta* (VI 529). *Sinna tänav siginessa* (XI 24). *Tänavas teised tantsivad* (VI 534).

sillulised = maanteede parandajad, korrashoidjad. *Oli silluliste seltsi* (AK, E I 268).

kõrts. *Kuskil külas, kõrtsidessa* (VI 72).

mõis. *Mõisad mõtteid mõistaksivad* (XV 2).

vald. *Vallad vasta võtaksivad* (XV 3).

magas. Magas, magasiat on hoone kogukonna kohusliku viljata-gavara hoidmiseks. Sealt anti laene külviks või toiduks. Magas asutati viljaikaldustest tekkinud näljahädade vältimiseks 1763. a., mille järel iga Eestimaa mõisavaldaja pidi magasineerima ühe adramaa kohta peale kahekordse seemnevilja 5 tündrit rukist lei-vaks, Liivimaal nõuti adramaa kohta 50 vakka. Kreutzwald kõneleb mõisamagasiist: *Mõtte mõisa magasista* (Sj. 122).

Sotsiaalsed suhted

palgapoiss. *Palgapoiss, pane sadula* (I 808).

ori. *Kaksi orja ustavada* (AK I 107).

pärisori. *Saavad päeva pärisorjad* (AK, E I 226).

orjapoiss (XII 892).

orjalaps (XII 829).

orjus. *Päike päris orjust salgas* (AK, E I 123).

käskujalga. *Käskujalga, kääna saani* (I 809).

sulane. *Sunnib korra sulasida* (XIV 399).

teoline. *Teulisi tarvitelleb* (XIV 397).

teopoiss (XV 17).

korraپییga. *Korrapییga kõõrutused* (XV 18).

abiline. *Abilisi ajab välja* (XIV 398).

peremees. *Nõuka peremehe talus* (XII 775), sünonüümiks

vanem. *Valju vanema sundusel* (XII 776).

perenaine. *Perenaine liiga vali* (XII 823), sünonüümiks

eit: *Ehk küll eit ei uuta kuube* (XII 788; ka: 834).

peretütar (XII 824).

perepoega (XII 825).

perepops. *Perepopsi saunakene* (X 623).

vaenelaps. *Vaenelapsi alaorja* (XII 791, 848).

²⁵ Veel värssse: II 85, IV 72, VIII 59, IX 309, 916, X 163, XV 1, XVII 291, XIX 721.

karjapoiss, karjus, karjalaps. *Karjapoissi kukuteles* [= laulis] (XII 886, ka: VIII 418; XII 677, 778, 840; XV 17). *Kaitsekeppi karjusele* (XI 131, ka: VIII 420); *karjahoidja* (IX 216); *tõura-kaitsja* (IX 217).

kannupoiss. Rüütliühetest üle võetud. Maailma otsa sõidul kaob Kalevipoja *kannupoiss* (XVI 735, 738). Enne võidumängu pistab Kalevipoeg *kannupoisi püksitaskusse* (karmanisse) (X 595—596).

Mööbel ja muud majatarbed

majariistad = majapidamisriistad. *Kullasta kõik majariistad* (XIV 169).

laud on tähtis mööbel majapidamises söömisel ja pidutsemisel. *Eit tõi rooga laua peale* (XI 861). *Laia söömalauga alla* (XI 806, ka X 401); *Enne kui leem lauale* (XVII 637). *Lustihelin tõusis laualt* (XIX 471, 586). Põrgus on laudu kullast (XIV 164, 165); hõbedast (XIV 135, 136); vasest (XIV 106, 107); rauast (XIV 76, 77). Laud asetseb keset tuba: *Kesktoas oli laua kohta* (XI 807, ka: 877). Külaline pannakse *Lauga taha istumaie* (X 393).²⁶

toolid. Põrgus on laua ümber kuld- (XIV 165), hõbe- (XIV 136), vask- (XIV 107) või raudtoolid (XIV 77).

pink. *Alla pinki pihlakane* (I 269). *Pere nuttis alla pinki* (II 522, 554, ka: II 487, 492). Põrgus ahju kõrval seisavad kuld- (XIV 166), hõbe- (XIV 137), vask- (XIV 108), raudpingid (XIV 78), XIX loos kõneldaske pajatuspinkidest (XIX 801), s. o. millel juttu vestetakse, saadud õllekannu põhjadest. Vetevaimu talus pannakse külaline pingile istuma (X 392).

järi = väike kolmejalgne pingike. *Ohke järi asutada* (II 488). **säng** on kõige populaarsem mööbliese. Sünonüümidena kasutatakse ka *voodi* ja *kätki*. Kokku 112 korda esineb see koos tulehistega.

Säng on puhkepaik, magamisase: *Sängi väsind suikujale* (XI 236). Saarerahvas tuleb soojast *sängist* tütre kisa peale (IV 369, 517, 521, 538). Säng abieluvoodi tähenduses esineb veel III 381, V 609. Sünnitamine toimub *sängis*, sünonüümiks *voodi* (II 593—594). Siin pole sugugi alati tegemist toamööbliga, vaid enamikus loodusliku puhkepaigaga, valmistatud otse sealsamas puhkuseks. Toamööbliga on tegemist põrgus, kust on teada kuld- (XIV 163, ka XV 673), hõbe- (XIV 134), vask- (XIV 105), raud- (XIV 75), siid- (XIV 198, ka XV 770, 882—884; XVII 140; XIX 415; XX 1028); poordist (XIV 270) ja, sametsängid (XIV 270). Sängisambas on põlenud pird, sellest värss: *Säde ei sängi sambasta* (VIII 399), pärineb ehtsast rahvalaulust.

²⁶ Veel: I 267, 270, 280, 545, 546; II 523, 555; VI 600; XIX 800.

Sängiks nimetatakse metafooriliselt ka veepõhja, sellest ka uppunud Saarepiiga kohta: *Sõsar suigub sala söngis* või *vilus söngis* (IV 529, 547, 885—887; VI 395; 484—485; VII 202, 230, 246). Selles veesängikeses (voodis, kätkis) *Alevid mind vibutavad*, | *Kalevid mind kiigutavad*, | *Sulevid mind suigutavad* (IV 888—890). Mõök kukub *Sügavasse laente söngi* [= Kääpassse] (XI 392) või *mudas söngi* (XI 415); Kalevipoeg laulab mõõgale lahkudes: *Suigu vilus söngissa* (XI 658); mõök isegi ütleb end olevat *Vete söngis suikunessa* (XI 620); langenud *Sügavusse jões söngi* (XI 593); nüüd on tal: *Hõbes söngi näkitoasse* (XI 595); seal ta võib lehada: *Laente söngis laisendelles* (XI 601); Saarepiiga laulab *lainete söngist* (VII 285) või *vilust söngist* (VII 273). Liisukivi: *Sattus järve märga söngi* (VIII 337). Vetevaimul on veepinna all: *Salapeidus söngikene* (X 223).

Siili ausupaikagi põõsa all samblas nimetatakse söngiks, kust ta ilmub Kalevipoja ette: *Soojast sambla söngikesest* (XII 221, 212); *Samblas söngist siilikene* (XII 232, ka 272).

Muistendite järgi teeb Kalevipoeg ise liivast söngid ja magab neis. Kalevipoja magamisest on eeposes palju juttu, siis ka neist söngidest. Eepose selles osas ongi palju muistendilist.

[Kalevipoeg] *Tahtis söngi toimetada* (XII 275). Siis kandis *Tahedamat söngi tarbeks* (XII 282). Seal tuleb sorts ja paneb ta magama, seal ta siis: *Lebas söngis liikumata* (XII 463; 481, 504). Samast söngist kõneldakse veel: XII 284, 364, 376, 426, 431, 449, 642, 644, 646.

Ka XI loos on juttu pikemast magamisest, kõigepealt hakkas *Söngikesta seadimaie* (XI 289), seejärel *Sirutas siis liivas söngi* (XI 249), pani mõõga *Söngi kõrva seisamaie* (XI 244). Siis ilmus sorts: *Astus sammul argeliste*, | *Salamahti söngi poole* (XI 291); viib siis mõõga *Salamahti söngielta* (XI 303). Pärast vargust otsib *Söngi kõrva steltsimeesta* (XI 425); otsib mõõka *Söngi ümber sõõritie* (XI 532), kuni leiab, et mõök on Kääpa jões, *Rahus söngis rauakene* (XI 652, ka: 553, 621). Samast magamisest veel: XI 295, 804, 823.

Söngi kohendamisest on kõnet ka XIII loos. Veel kord heidab ta *Sinna enne tehtud söngi* (XIII 38), kus talt varastati mõök. Magamisega koos võtab ta tihti einet, praegugi *Võttis söngil õhtueinet* (XIII 42); *Siis aga söngi seademaie* (XIII 72, ka: 75); söngiks toodud liivast langeb osa maha, *Sest jäi viltu söngi sõrva* (XIII 80); *Söngist mõni sammukene* (XIII 82) seisab mahakukkunud liivast kungas. *Kuu kahvatanud palge* | *Valvas vaikselt söngiela* (XIII 94) magajat.

Ühe magamise ajal ilmus öine vööras *Sala sammul söngi ette* (IX 349). Kord ta ei viitnudki aega *Söngikesse seademiselt* (XV 289), vaid heitis kohe murule.

Kangelane pärast kündi *Magas kaua muru sängis* (VIII 733), palavus aga piinab *Rahusängil suikujada* (VIII 738).

Vana Kalev on pandud hauda, *Vilu sängi suikumaie* (VI 395); *Kalju kate peale sängi* (VII 737).

Perifraasi kujul antakse *surema* teiste väljenditega: *Ala sängil loksumaie* (II 215); *Eite langes surmasängi* (VI 54); *Surmasängi suikumaie* (VII 242, Sj. 253, II 323), *Surmasängi kolletanud* (VII 725). Surmasängi tähendus on ka värsil: *Pikil õlgil põrandala* (II 205, 209), sest agoonias haige tõsteti voodist põrandale õlgedele, kus ta võis surra. Matma: *Sängiteles vilu sängi* (II 384). Kui tervis käes ja meeleolu hea, siis *Haigus langes alla sängi* (XV 670).

Kurbust antakse edasi perifraasi kaudu: *Mul on kodu kurvad sängid* (XII 871), *Taga nurgas nutusängid* (XII 873).²⁷ *sängisambad*. Põrguperemehe *Sängi sambis seisanesid* (XIV 630) tema nõidusjooigi anumad. *Peerg põleb sängisambas* (II 652, XIV 645, 747, 751).

päälus = peats. *Kaks sai päida pääluksele* (II 598, 608).

jalgus = jaluts. *Neli jalga jalgusele* (II 610).

voodi esineb *sängi* sünonüümina. *Vaga eide voodikesta* (V 610). Saare taat ilmub *voodist* (IV 370, 537). Sünnitaja on *voodis* (II 486, 599, 609). Metafooriliselt: *Lainte voodis laisendelles* (XI 621), *Vilus vetena voodisse* (XI 553). Saarepiiga on *vetevoodis* (IV 45, 484, 529). *Valand kullast voodikesse* (XIX 429). Vana Kalev on *surivoodis* (II 214, 237, 254, 273, 300, 355, 382), hauas: *Kaasa magas külmas voodis* (II 525, 557).

kätki. Otseses tähenduses on kõige rohkem juttu ühenduses Kalevipoja noorusega: *Eite tallas kätki jalga, / Tallas kätki liikuvale* (II 643—644, ka: 634). *Lõhkus katki kätki laudad* (II 662, ka: 663). Öine võõras ütleb Kalevipoega näinud: *Kui sa kätkis kiljatasid* (IX 463, ka: 594). Sarvikut olevat *Kitse kätkis kiigutanud* (XIV 347). Metonüümiliselt tähendab kätki kodupaika: *Kussa Kalevide kätki* (I 13), *Seal mul lapse kätki seisis* (IV 436). *Siinap algamise kätki, / Esiilma sängi seisis* (AK, E II 658/9). *On üks rikas rahva vara, / Kadund põlve kätkis kiigub* (AK, E 68/9). *Seisab meie sugukätki, / Eesti asunduse vibu* (AK II, E 99/100). Uppunud Saarepiiga on *Lainte kätki kiigutusel* (VII 232, 248, ka: V 16, 31), *Kena kätki lainetessa* (VII 274), *Kalakudus hella kätki* (IV 530, ka: 79, 99, 133, 145). Kätki on lapse hoidmise ja hellitamise paik, see paik võib olla ka rüpp, nii võib uppunud neugi olla lainete laias rüpes (IV 483). Ühist päritolu märgib värss: *Uhes kätkis kiigutanud* (Sj. 92).*

Kätkiga koos tuleb ka **kätktivibu**, **viburitv**. Linda kasvatab kan-geid poegi *Viburidva vibutelles* (II 17). Juttu võib olla laes

²⁷ Veel: Sj. 201, 221, I 862, II 485, 491, 607, III 700, 740, VIII 137, 545, XVII 91, XIX 430, 1028—1029.

vibu küljes rippuvast kätkest (hällist). Metafooriliselt on väljendatud: *Veest ei [saa] vibu vibutajat* (IV 533).

kätkjalg (II 643) on jalgpuu, kinnitatud kätkipõhja külge, mille abil jalgadega võib kätkit õõtsutada.

kiigutama sünonüümiks on *vibutama* (II 17, IV 533).

padi on peaalune puhkajale, päeval aga nende hulk on voodi ehte ja jõukuse tunnistus: *Linda padjusta pajatas* (I 370, 409, 443, 776, 509, 540). Nii esineb see põrgu kirjelduses: *Siidi padjad süngidessa* (XIV 199), ka samet (XIV 234) või poordipadjad (XIV 271). Padjaks pea alla kõlbab vahel kivigi (XV 292). Õnnelik inimene tunneb, nagu oleks tema elu *Kuldapadjus puhkamine* (XV 674). Neiud igatsevad Kalevipoega meheks, kes *Paneks padjula magama* (XVII 139) aluseks rahvalaul «Hea mees». Pärast võitlust mehed *Pandi padjule puhkama* (XIX 1027). Künni lõpetanud, heidab Kalevipoeg künkale puhkama, *Parem käsi toetas päada / Padja kombel põse alta* (VIII 728).²⁸

ebemed — udusuled, on padja materjaliks (I 371, 410, 444, 477, 510, 541).

tekk. Põrgus on toolidel siid- (XIV 201), samet- (XIV 236) või poortitekid (XIV 273).

vaip. Saareeit ilmus *Varju vaiba kätte alta* (IV 522). Lugupidamisest käsib Salme tähe hobuse katta *siidvaibaga* (I 256), tuhuvaevades Linda pannakse villase *vaiba* vahele (II 597). Põrgus on suured sametised *vaibad* (XIV 237).

Ülekandeliselt märgib vaiba all olemine peidus, teadmata olemist, nii Sarviku päritolu (XIV 348). Öösi, täh. *Öö vaiba varju alla* (IX 175) tulevad vaenlased maale. Vaikus tundub samuti vaibana katvat muru (VII 4). Vesi tunnukse vaibana katvat, nii ka uppunu on *Vete vilu vaiba alla* (VII 247, 231, ka VIII 342; XI 596). Jahil istub vanim vend maha *kulda kuuse vaiba alla* (III 459). Uni valmistab silmale *varjuvaipa* (IX 346) või laud katavad silmi nagu *Vaipa vaateväravad* (XI 904). Unustus: *Varjab unustuse vaipa* (Sj. 247, ka: 23). Mure: *Mure vaipa matab musta* (Sj. 142). Ka rõõmu märkimiseks võib olla *rõõmuvaipa* (XIV 20). **sõba** on *vaiba* sünonüüm: *See kõik seisab sõba alla, / Varjul meile vaiba alla* (XIV 347—348); *Sõgedate sõna sõba* (Sj. 249).

vaibakiri. *Vaibakirjal valelikuks* (IX 696).

katted. Linda kodus kaetakse Tähele söömalaud: *Palakad peale katetud* (I 271). Põrgus on *lauakatted* siidist (XIV 200), sametist (XIV 235) või poordist (XIV 272).

palakad (I 271) esineb laudlinade tähenduses, muidu on nad voodilina (vt. *katted*), ebamääraselt ka AK, E I 659: *Palakad jo palistatud*.

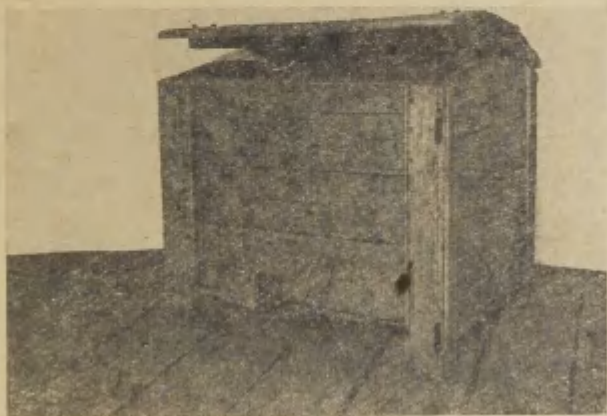
linad. *Pani alla udulina* (II 348). *Peitke peenije linuje* (I 254, ka: II 349, 596).

²⁸ Veel: I 863; II 592, 595.

mähkmed. *Kesse mähkme mässitusel* (II 635); *Lõhkus poega mähk melinad*, / *Kiskus puruks mähkme paelad* (II 660—661).

vakk on puust või tohust kast või karp vilja mõotmiseks, ehete või veimede hoidmiseks, väga mitmesuguses suuruses. *Vaagnad suuremad kui vakad* (XI 863); *Annivakad valmistatud* (VIII 129).

kirst — riiete, ehete ja raha hoiupaik. (Pilt nr. 1).

1. Kirst. Kadrina. Etnograafia Muuseumi kogudest.

Täis kirstud on rikkuse tunnus. Meheleminejad uhkustavad: *Meil on kirstud kuhjadessa* (VIII 128). *Põrgus Suured kirstud seisid nurgas* (XIV 206, 242, 277); *Poordi pakud kirstudessa* (XIV 279); *Sametkangad kirstudessa* (XIV 243); *Siidikangad kirstudessa* (XII 207) ja muud vara (III 46—48). Kirstud ise on kullast (XIV 170), hõbedast (XIV 140), vasest (XIV 111), rauast (XIV 81). Kirstu kõrval seisis virnade viisi mitmesuguseid riidesemeid (XIV 280) ja kangaid (XIV 245). Kirstudes leidub kulda ja hõbedat (XIX 154—155; ka XV 209, XX 53); raha (X 295); on olemas veel *isekirstud* (spetsiaal-) (VI 371). Vahel on kirstus mõök (VI 343). Põrgu kirstus seisavad aheldamiseks rauad (XIV 770). Eit õpetab väikemeest: *Ole vait kui hii rekene* / *Kassi hirmul taga kirstu* (XI 814). Mõttelise ülekanadena on lubatav ütelda, et ka vaimseid väärtusi, sõnalist vara, laule on jäänud *Kirstu kingakanna-täied* (VIII 45).

märss — tohust, niinest või nõorist kandekott, leiva vm. seljas kandmiseks, ka hobuste jaoks heinte kaasavõtmiseks. Ava on kas nõoriga suletav või on selle katteks kolmnurkne lakk. Vahel leiduvad selga võtmiseks nõorist kandmed. *Vaeselapse leivamärssis* (XII 891); *Võta kätte viinamärssid* (VII 710); *Märssi*

seljas, mōōka puusas (VIII 647); *Mätta otsas seisab märssi* (IX 302); *Teil on kulda märssidessa* (VIII 124).

peegel. Siin tähenduses 'veepeegel'. *Osjad peeglid mataksivad* (AK, E I 425).

lōks, hiirelōks esineb võrdlustes: *Hiir on ise hüpand lōksu* (X 950); *Läinud kui hiirekene lōksu* (XIII 942); *Libe hiirel lōksu minek* (XIII 458).

Köök ja toidu- ning jooginõud

köök. *Vanaeite köögis vangis* (XIV 51); *Köögiuksed pandi kinni* (XIII 940, ka: 935).

kokad. *Tohoo, tondilaste kokad* (XIII 414); *Pühkmed jäävad kokkadele* (XIII 405).

katel ~ **keedukatel**, sünon. *pada*.

Täna keemas kehva katel (XIII 393). *Koer saab laket katlapõhjust* (XIII 403).²⁹

pada, sünon. *katel*. *Eit pani paja tulele* (III 49). Sõna esineb enamasti XVII loos leemevarguse episoodis: *Pada oli kui pühitud, / Katel välja koristatud* (XVII 464—465). *Leemepajast linnupetet* (XVIII 53); *Keedupada kaitsemaie* (XVII 471).³⁰

kannud (õlle-, mõdukannud). *Kuldajook mul kannudessa* (XV 676). *Õllekannu taadi käessa* (XIX 654), *Mõdukannud meeste käessa* (XIX 474). *Mõdukannud käisid ümber, / Õllekannud rahva keskel* (AK, E II 250/1).³¹ Kannu osadest antakse: *vitsad* (XIX 599); *käsihide* (XIX 601); *lauad* (XIX 600); *kaaned* (XIX 787); *põhjad* (XIX 789). (Pilt nr. 2.)

klaasid — viina, jõudu andva või kahandava nõidusjooigi jaoks. *Võimu klaasist võttamaie* (XIV 748). (Veel: XI 100; XIV 650, 750.)

kruusid (joogi-, viina-, õllekruusid): *Vikelisest viinakruusist* (I 559). *Võta kruusid, vennikene* (XIX 395).³² Jõudu andva nõiajooigi jaoks on samuti kruusid (XIX 28).

peeker. *Kallis kuldane peeker* (I 550). *Puges kuri peekerisse* (VI 563); *Põrkas vastu peekerista* (X 413). Peekri sünonüümiks tuuakse kannud (X 412).

kauss. *Kulda roog mul kaussidessa* (XV 675), *Kastis sõrmi kausikesse* (XVIII 664); *Kausitäie kallist toitu* (XI 801); *Riismetest hõbekausike* (IV 595); *Mis seal hõbekausis kasvis* (V 194, 211).³³

vaagen. *Vaagnad suuremad kui vakad* (XI 863).³⁴

²⁹ Veel: XIII 350, 375, 380, 423, 437; XIV 902; XVII 338, 357, 590; XIX 688.

³⁰ Veel: III 278, 558, 567; XIII 352, 356, 438; XVII 359 379—380, 447, 451, 509, 513, 525—526, 533, 570, 574, 586—587, 594, 609; XVIII 851.

³¹ Veel: I 549, 593; VI 562; X 394, 407, 412; XIX 473—474, 596, 781, 799.

³² Veel: XVIII 880, 887.

³³ Veel: VI 868, X 406, XIII 404, XVIII 676, 680.

³⁴ Veel: X 395, 411; XI 797.

2. Tohtmärss (vasakul). Jõhvi.
 Õllekann. Kadrina. Etnograafia Muuseumi kogudest.

kulp. *Kulpi segas leemepada* (III 278); *Võttis mõne kulbi võrra* (XVIII 52).³⁵

lusikas. *Lusikad kulbilaiused* (XI 864).

leivakast. *Leivakastile lebama* (XV 150).

lähker. *Lähker ripub lepa oksal* (IX 303); *Eit ei piima lähkerisse* (XII 834); *Lähkrist keelelibedusta* (XIII 71, ka: XI 239). (Vt. pilt 11.)

õllepoolik. *Poeb õllepoolikusse* (XIX 690).

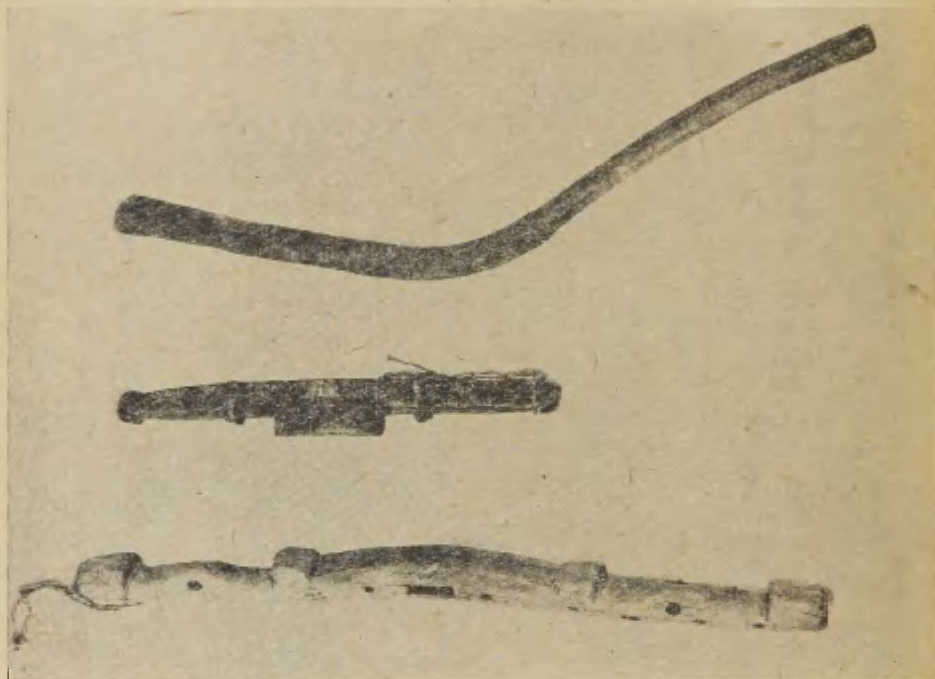
pang. *Hõbepangil püüdemaie* (X 910).

ämber. *Kõida ämbriid kookudesse* (I 765); *Kasta käppa teise ämbri* (XIII 725, ka: 692).³⁶

³⁵ Veel: XI 864; XVII 331, 503, 510, 564, 571; XVIII 442.

³⁶ Veel: XIII 506, 681.

silgukarp. *Sealap silgukarbi sõrvast* (XI 775, ka: XII 358).
kaas. *Seadis kaabu kaaneksa* (X 275, ka: X 531).
kaelkoogud. *Võta kaelakoogud kätte* (I 764, 765). *Kaelkooke*

3. Vart (ülal). *Hageri*.
Härjaike. *Lüganuse*.
Härjaike. *Vaivara. Etnograafia Muuseumi kogudest.*

on kasutatud peksuvahendiks, kui vaeslapse kohta üteldakse, et ta on *Kaelakoogu konksitava* (I 176).

Põllundus

Kreutzwald nimetab eeposes rea mitmesuguseid saaki andvate maade liike: *heinamaa, karjamaa, metsamaa, marjamaa, puiemaa, naerimaa, künnimaa, luhad, aasad, murud* (IX 521/531), *kapsaaed* (XVI 806), *kesa* (XIX 659).

põld, sünon. leivamaa (XVI 951).

põllumees. Põllumehe põlvekesta (VIII 633).

põllutöö. Pooleli jäänud põllutöö (IX 543).

vili, vilja iva (XVI 943).

ader. *Pani hobu adra ette* (VIII 649). *Vägeva adra valula* (VIII 685). (Veel: VIII 648, IX 534.)

adrasahk. *Adrasah annidela* (VIII 690). *Võttis kätte adrasahad* (VIII 631). *Sahkela* [= saha abil] läbi siblisid (IX 513).

sahk — sünonüüm *adrale*, vt. **ader**.

sahkama³⁷ tähendab küll kündma: *Hakkas sooda sahkamai e* (VIII 651), enamasti siiski aga tähenduses jutustama, vestma: *Sahkage me sõnasida* (I 59, ka: III 419, IV 336, 390).

(*adra*) **aisad.** *Seadis adra aisadele* (VIII 698).

adavedaja = künniloom. *Vaevas adavedajada* (VIII 704).

adratöö = künnitöö. *Austelles adratööda* (VIII 632).

kündma. *Kui ta kündis suured saared* (VIII 26), *Kündsin õhtust hommikuni* (IX 397, 559), *Kündis kohad metsamaaksa* (VIII 666), *Kündis paigad põllumaaksa* (VIII 658). *Vend agakesa kündemajes* (XIX 659).³⁸

Ka vaimses mõttes, «Kalevipoja» autor on võõrsilt aineid kogunud: *Kaugelt võõral väljal künnud* (Sv. 22).

künnimees. *Küllap nägid künnimeesta* (VIII 21), *Kasva, poega, künnimeheks* (VIII 421), *Piinas künnimehe pihta* (VIII 705). Künnimehe-ealiseks kasvama: *Kosus künnimeheliseks* (II 687).

sahamees, vt. **künnimees.** *Ja et sahameeste seisus* (VIII 634).

künnihärg. *Kütked künnihärgasida* (IX 259).

künniruun. *Künniruuna kutsumaie* (IX 11; ka: IX 16, 28, X 37).

Sünonüümid: *hobu, sälg, varss* (X lugu). Künniloomad on antud ka nimede järgi: *Kiudu künnab, selga nõtkub, / Valli veab, pea väriseb* (XIX 601/2).

kordama = korduskünni teostama. *Kolmas tükk jäänd kordamata* (IX 546). *Kordas laiad legendikud* (AK V 24).

külvama. *Külvas soosse sinikaida* (VIII 662), *Külvas metsad kasvamaie* (VIII 668), *Külvas mäele maasikaida* (VIII 678), *Kui neid kasuks sulle külvatan* (X 818), *Külida võib ka kuuldusi*, s. t. levitada neid: *Mõnda kuuldu külvatie* (III 418). Taevast hakkab paistma alla valgust, näib, nagu külvataks seda (V 38—39). *Kuuldusi, jutustusi levitatud: Suuhust kõrva külvatud* (AK, E II 56).

kaerakülv. *Kui on kallis kaerakülvi* (I 221).

viljategu — külvatud vili. *Täht ei raiska viljategu* (I 264).

äestama. *Aasad alles äestamata* (IX 549).

rakendama. *Rakendas ruuna künnile* (VIII 650), *Pane ruuna*

³⁷ Sõna kohta ligemalt Ed. Laugaste, Mõningaid sõnatähenduslikke küsimusi seoses Kreutzwaldi «Kalevipojaga». — Emakeele Seltsi aastaraamat III, Tallinn 1957, lk. 125.

³⁸ Veel: VIII 25, 652, 654, 671, 674, 676, 680, 682, 696—701; IX 396, 544, 558, 560.

rakke'esse (XI 270). Ülekantud tähenduses: *Rutust' unerakkeesse* (XI 270).

kütis. *Mis kui küla kütissuitsu* (XVII 310); *Mis kui kütiskõrvetuse* (XIII 339).

rukkilõikus. Kui on ruuge *rukkileikus* (I 229, 265).

vart, viljapeksuvahend (vt. pilt 3). *Vardad* varjuks vanemale.

lõugutama = lina puitunud osa kiu eraldamiseks lõuguti vahel

4. Linalõuguti. *Ambla. Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri kogudest.*

katki murdma. Siin metafooriliselt: *Lõualuie lõugutused* (XIV 730). *Haka lõuga lõugutama* (AK IX 688). (Lõugutit vt. pilt 4).

jäätmaa — põllust mahajäetud maa. *Jäätmaal palju jäneseida* (III 69).

raatmaa — raiesmik, kus mets pealt maha raiutud. *Raatmaal rohkest rebasida* (III 68, ka: V 491).

põllupeenar. Kalevipoja hudjalöökidest langeb Soome Tuuslari sõdalasi nagu *Lunda põllu peenderile* (V 492, XX 353).

piire tõmbama on eeposes *rajatama* (X 471).

mõõtma. *Miska enne mõõtnud maada* (X 470).

kott, kasutatud mitmesugusteks otstarveteks: vilja, varade, ajutiselt loomade, vaimsete väärtuste (laulude) hoidmiseks. *Ma ep*

jõudnud ränka kotti (X 545), Võis ehk kümne koti võrra (XIV 890).

leivakott. Kui oli võtnud toitu kotist (XI 238, ka: XIII 70). Kalevipoeg paneb väikemehe oma leivakotti peitu: *Kui sind kotti unustasin* (XII 356, ka 360), *Kotis leivakoti koopast* [= sügavusest] (XI 782). *Võttis kotist vähkesida* (XII 754).

kaelakott. *Kamalila kaelakotti* (XII 746, ka: 42, 293, 308, XI 771).

kõlkakott. *Kõlgastiku kerge kotti* (IX 551). Peidus, salajas olek: *Seakaup ei kotis sünni* (VI 248, ka: X 805). Palju laulu: *Veel jäid koju kotitäied* (VIII 42).

kotisopp. *Sügavale kotisoppa* (XI 774).

heinamaa (XX 352).

märss — niinest või nõorist kootud kott. *Märssi seljas*, mõõka puusas (pilt 2).

vikat. *Vikatid valjust niitama* (IX 748).³⁹

loogu võtma (kiskuma), vt. **riisuma**. *Läksin loogu võtmaie* (VI 831, ka: V 242, IV 564), *Enne luhas loogu võtmas* (VII 703). *Kõntsast loogu kiskumaie* (IV 555).

riisuma, vt. **loogu võtma**. *Riismeid kokku riisumaie* (V 242, VI 832; IV 553, 563, 577). Riismed võivad olla ka vaimses mõttes — jutu- või lauluriismed (Sj. 314). *Riisuma sünonüümiks on pühkimaie* (IV 562, 576), *ägamaie* (IV 554, 578), *uurimaie* (IV 591, 601), *kokku koristasin* (Sj. 315).

Pühkimise või riisumise saadus on *pühkmed* ja *riismed* (IV 570—573, 582—585, 593—596).

kaar. *Võttis kaare, võttis kaks* (V 248, ka 250, 251).

reha. *Reha kuldane käessa* (V 244; VI 833), *ka vaskine* (IV 570).

rehapulgad. *Hõbedased rehapulgad* (V 246, VI 835), *ka terasest* (IV 552, 568, 571), *pikad rehapulgad* (IV 550, 566).

rehavars, rehapide. *Vars vaskine järele* (V 245; VI 834, ka: IV 551, 567). *Vars olgu pikk* (IV 549, 565). *Rehapidev rauast tehtud* (IV 569, 572).

(reha)võrud. *Võrud kuldased küllessa* (V 247).

vardad — rehepeksutööriist, siin tähekoju: *Vardad varjuks vanemale* (IX 736, ka: IV 115).

parred vilja kuivatamiseks: *Pangem parsiil kuivamaie* (XIX 686).

koormaköis. *Köied köitku koormasida* (IX 262).

koorem — vt. **koormaköis**.

marjul käima. *Läinud kodunt marjasmaale, / Läinud soole sinikaile* (V 758—759).

veski, esineb võrdlusena. Maaailma seadis Vanaisa: *Misga niikui veski värkis / Keder kedra ümberajas* (AK, E II 599/600). Päike on köidetud *Kedrevolil käikumaie, / Mis kui seatud veski värkis* (AK, E II 490/1).

³⁹ Veel: IX 737.

veskikivi. *Veskikivi veereb käessa* (X 964). *Vedusõlmil veskikivid* (XII 80, ka: X 955, XII 699).

sõel (Sõel), siin tähekoogu. *Sõitsid Sõela serva pealta* (IX 625, ka: 495). *Juba Sõela seisis sõrvi, / Vardad veedes valge vasta* (IV 114—115). *Sõel* on mõnikord arbumisvahend (XI 98).

sõeluma. *Serval mäel sõelusivad* (XII 532). Kõnekäänus: *Sõelusivad püksid püüli* (X 374).

talgud — kollektiivne abistamine naabrite poolt sõnnikuveol, heinaniitmisel, lõikustöödel jne. söögi-joogi eest või ühistöö mõisale. Talguks valmistati enamasti lihasuppi. *Paras talgo leemepada* (AK VIII 758).

Mesindus

mesipuu. *Mesipuiel võõrsis olnud* (III 65).

Koduloomad. Kari

hobuste toit heinad (I 249), kaerad (I 250).

jook, jootma. *Jookse, poiss, jooda hobune* (I 807).

sulp. *Ette sulpi suupärasta* (I 251).

rokk. *Tähe suuna roka juurde* (I 246, 252).

õits = tööloomade öine söötmine karjamaal.

õitselised (valvavad tööloomi öisel karjamaal): *Õõtseliste tule paistel* (Sj. 261). *Õõtseliste tuld teinud* (AK, E I 269).

karja saatma. *Läks ta karja saatemaie* (I 130, XVI 471).

karjas käima. *Kergel jalal karjas käisin* (Sj. 257).

karjatee. *Mis ta leidis karjateelta?* (I 133).

tõurakari (XII 781).

lüpsilehmad. *Lüpsilehmad luhtadele* (VI 523).

vasikad (VI 360).

pudukari (XII 780).

uted (XII 779).

lambatall (XII 963).

emalammas (XII 964), sünon. *villakandja* (XII 965).

lehmi lüpsma. *Lüpsis lehmad koidu eela* (XVI 468). Võib kasutada ülekantud tähenduses põllumaa kohta: *Ahtral lüpsil põllumaada* (II 39). Ka tähenduses *lisa andma* (VIII 244).

krapp — puust kell lehmade kaelas. Metonüümiliselt nimetatakse lehmi *krapikandjaks* (VI 522).

hobu, enamasti künni- või sõjahobu. Kalevipojal on *Hobu alla kui see ahju* (XVII 110). See sõjaratsu on äärmiselt tore: *Rahandela raksatelli, / Kuldandela kõliseli: / Hõbepäitsed paistsid päästa, / Kulda kangid valjadelta, / Taalervööd saba tagant, / Kudruskeed ümber keha. / Mõök and' märki sõjamehest, / Kannus-rauda kangeesta, / Kulda kilpi kuningasta* (XVII 67—76). Uhkustamist hobustega leidub ka Soome sepa kiitlemises oma jõuku-

sega (VI 535—540). Põrgu väravaski istub Kalevipoeg hobu seljas (XX 1021).⁴⁰

Hobuse kohta leidub veel sünonüüme: *ratsu* (XVI 13, 926; XVII 796, 801; XX 45, 129, 297, 301, 784); *punapaat* (XIII 113) *kõrbi* (XVII 178, 222); *võik* (XIII 116); *kuldakõrvi* (XIII 115); *hall* (XVI 14); *hiirekarva hallikene* (XIII 114); *sõidujalga* (XVI 954); *mära* (VI 357).

kõide panema. Loomi (hobuseid, veiseid, lambaid, ka kodulinde) karjatati kõietamisega: *Panin* [kotka] *kõide kamberisse* (VI 845, ka: IX 258). See on üldtuttav karjatamise viis.

karjapeni. *Karjapenil kergem pidu* (XII 824).

õuekoer. *Õuekoeral parem elu* (XII 823).

Jaht

jaht (XII 18). Jahi sünonüümid: *linnu jälgi ajama* (III 59), *karu jälgi otsima* (III 60), *põdra jälgi püüdema* (III 61), *metshärga vaatamaie* (III 62), *metsakriimu kiskumaie* (III 62).

Kalevipoja jahikoerad on Irmil, Ärmil ja Mustukenele (III lugu) jahisaak. *Kandis metsa saagi koorma* (III 549).

kütt. *Küti peale kippumaie* (XII 20, ka: XI 132).

amb — relv ja jahiriist. *Küll paned ambu püüdemaie* (XIII 634, ka: 638).⁴¹ Vt. lk. 127—129 — sõjandus.

vibu. *Seadvad vibud vinnaskile* (XVIII 440).

küllusnool — nõianool. *Küllusnooli küttidele* (XI 132).

sihtima. *Silma osav sihtimaies* (V 444).

ling, lingupael — relv ja jahiriist, võiduviskamise vahend. *Lõvi lingupaeladesse* (XIII 483), *Lingult kivi lendamaie* (X 633), *Võidu lingu viskamaie* (X 624).⁴²

paelad — enamasti ainult üle kantud tähenduses: tõkkes. Sünonüümiks *ling*. Saarerahvas on pannud põialpoisi *paeltesse* (VI 829, 860). [Poeg läks] *Tedre paelust peastemaie*, / *Lindal lingust aitamaie* (IV 53—54); viha: *Siis aga pani viha paelul* (V 605); uni: *Unepaelust lahti peastes* (V 570 ka: V 278; VII 15); nõidus: *Nõdra jõudu nõia paelul* (V 546); elu: *Elu paelukesed peasid* (III 377); sõprus: *Sõbruse paelte side-med* (IV 339); linnupaelad (X 205—207).

Ainult Lindal kukub kivi maha *hiukse paeladesta* (II 408).

silmus (lingusilmus). *Seadis kivi silmusele* (X 630), / *Sõrm käib läbi silmusesta* (X 965), *Silmusesse seisamaie* (X 610), *Laskis lingu silmuksesta* (II 714), *Sõlmilseatud silmuksesta* (II 409).

nülgima (III 121 jm.).

⁴⁰ Veel: XIV 678; XVI 919, 933, 953; XVII 83, 95, 173, 177, 217, 795, 800; XX 128, 165, 296, 783.

⁴¹ Veel: IX 245, 749.

⁴² Veel: IX 261, X 611.

Kalastus

õng. *Õ n n e õ n g e kalamehel* (XI 133). Leske naiseks tema vara pärast püüavad kosilased õngitseda (II 784).

õngitsema, ka **püüdma.** *Õnnekesta õngitseda* (III 729).

natt — vähipüügivõrk. *Vähki natasse veeresin* (IV 812). Püüdis neid [= kurivaimel] kui vähke *natast* (III 32).

vähivarras = pide, mille otsa pandud vähisööt. *Võta vähivar-ras välja* (XX 750); *vähisööda pide* (XX 767).

ahing, vt. lk. 127—129 sõjandus.

võrgud. *Võta, taati, uued võrgud* (IV 556, ka: II 783).

võrgustama = võrku püüdma. *Võrko püüdsid võrgustada* (AK I 407).

noodad. *Võta noodad tugevamad* (IV 557).

liivitsema — liiviga kalu või vähke püüdma, siin neidu naiseks püüdma. *Lindat endal liivitseda* (I 365, 403, 469, 503, 534).⁴³

kallaspid (IX 200, 716) — kalamehed, kes pandud kaljudele valvama, et lainete värvi järgi kindlaks teha lähenevaid kalaparvi.⁴⁴

Naiste käsitöö

lammast niitma. *Emal niidab siidilammast* (XIX 655).

villavakk. Võttis kätte *villavaka* (I 149). (Pilt nr. 5.)

kangur. *Kui see kotspool kangru käessa* (XI 946; XII 408).

kotspool = süstik, vt. **kangur**.

lõuend. *Lõuendiksa lõksutasin* (Sj. 307, ka: IV 256).

kangas — valmiskootud riie, seinakate, katteriie (vaip).

kangaspakud. *Teised sametkangapakud* (XIV 244).

kuduma. *Kudusivad kuldakangast* (VIII 154, ka: VIII 193, 187). Metafooriliselt unenägu koob kuube või *kangast* (X 887; IX 694; XII 394). *Kangad seinakatteksa* (I 548). [Hobune] *Katke laia kanga alla* (I 255). Kanga kudumise kohta leidub ka

pikem kirjeldus, oluliselt otse rahvalaulust:

*Käed küll kangast kudusivad,
Sõrmed niisi nikutasid,
Jalad suksi tallasivad.*

(IV 265—267.)

Metafooriliselt kangakudumisena kujutatakse ka teose loomist ainetest: *Kalevi kangaksa kudusin* (Sj. 318, ka: I 26).

Kududa võib ka vööd: *Kesse kudus kuldavööda* (VII 695, 680).

lõksutama = kangast kuduma. *Lõuendiksa lõksutanud* (Sj. 317, IV 264). *Neljas lõksutas lõuendit* (VII 681, ka: 697).

Lõuendida lõksutanud (VIII 188).

kangasjalad — kangaspuud, kangateljed. *Kangasjalgila ku-*

⁴³ Vt. Kreutzwald Neusile 11. III 1849. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 77.

⁴⁴ Kreutzwaldi kiri Neusile 12. IX 1847. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 42.

5. Villavakk. Haljala. Etnograafia Muuseumi kogudest.

dunud (IV 263, XIV 50). *Kanda tallas kangasjalga* (XVIII 694). Kudumisalast terminoloogiat veel: *kangasjalad, kangatelj-
jed, kangast looma, kangast käärima*.⁴⁵

suksed = kanga tallalauad (IV 267).

niied. Näpud niisi nikutasid (XVIII 695).

pleekima. Pääva paistel pleekisivad (IV 258).

õmblema. Üks neist õmbles siidisärki (VII 678, ka 691). Perifraasiliselt: *Päike veereb — Uuest ööda õmblemaie* (XII 459, 498, 475).

trükkima. Teine trükkis käiksekirja (VII 679, 693).

vaalima — käsirulliga rullima. Ema vaalis valget särki (XX 164). Eeposes kõneldakse ka laste leiva vaalimisest (XIII 668).

vikeldama. Vikelised villasukad (I 309), *Siidisukke vikeldanud* (VIII 191, 351). Kreutzwald laseb koguni minna *Nurga-*

⁴⁵ Vt. Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 5. II 1860. Kreutzwaldi kirjavahe-
tus III, lk. 46.

viilu vikeldama (VIII 315) või viinakruusid on *vikelised* (I 559).

punuma. *Säärepaelu punutates* (AK, E I 312).

niplama — selleks määratud pulkadega pitsi valmistama. *Nurgad siidista nipeldud* (AK IX 247). Hiljem on Kreutzwald selle asendanud sõnaga *sõlmitud* (XIV 195).

palmitama. *Piduriideid palmitavad* (XIV 213).

palistama. *Kaugel palistavad piiret / Okaspuude metsasalgud* (AK I 341). Vt. ka *krooked*.

krooked. *Palged krooksul palistatud* (AK I 570).

ketrama. *Kuldalõnga ketramaies* (XIII 376, ka: Sj. 189, VI 940). Kedrata võib metafooriliselt ka kõnesid: *Kullal kedratud kõnesid* (X 34, ka: Sj. 316), *Ketra kuulutuste lõnga* (IV 7). *Kedran kera kuulutusi, / Veeretan värtna värssisid, / Kalevide kedrusida* (AK, E IV 14/16). *Kulda kuulud* [= väärtuslikud kuulujutud] *kedravalle* (AK, E I 318).

lihitalema = ketramisel heiet tasandama. *Lihitelles lõngadeksa* (XVIII 662).

ketraja. *Ketra jate kena helin* (XIII 514).

heie. *Heie kena ketrajale* (VI 940, ka: XIII 677).

lõng. *Lõuendisi lõngakesi* (XVI 463). Ülekantud tähenduses laul: *Laulu lõngaks kedrasin* (Sj. 316).

lõimed, siin tähenduses lauluosa. *Hõbedasi laululõimeid* (I 25).

korutama. *Hõbeheideid korutama* (Sj. 190; XIII 677).

vokk. *Vaevab vaeseid voki taga* (XIII 522); *Vokikeste rattavurin* (XIII 512).⁴⁶ (Pilt nr. 6.)

vokipool. Laulmist kujutatakse võrdlevalt ketramisega lõnga laskmisena vokipoolile (XVIII 17).

kera. Laul on nagu lõnga kerimine kerale (XVIII 18).

vokiratas. *Vokikeste rattavurin* (XIII 512). *Tallas rasta tuulekiirul* (XVIII 658).

vokisammas. *Paremal pool vokisambas* (XVIII 665, ka: 668).

vokikoonal, koonal. *Võttis kätte vokikoonla* (XIX 66, ka: XVIII 660). *Takukoonal Taara tares* (VI 935, ka: 672).

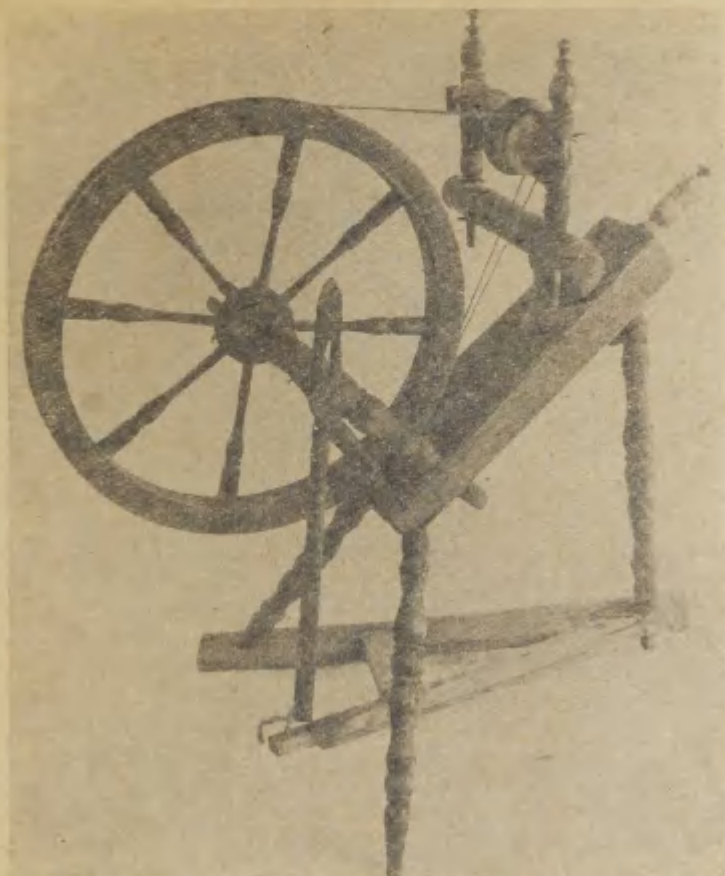
värten, vokivärten, vt. kedervars. *Vokivärtnaid väsitunud* (XVIII 899, ka: XIII 675); *Heidekesi värtna kurku* (XVIII 661). Metafooriliselt: *Vaske värtnaid veeretama* (Sj. 191). *Veeretagem laulu värtnad* (XV 617).⁴⁷

keder (vars), vt. värten. *Kedret ümber keerutama* (XVIII 659); *Keder oli keskel kambris* (VI 934). *Kedrel lõngaks keerutanud* (IV 261).

käärid siin lambaraudade tähenduses. *Kuldakäärid käessa* (XIX 656).

⁴⁶ Veel: XIII 512, 559; 675, 712; XIII 657, 665, 668; XIX 66.

⁴⁷ Veel: XIII 513, 675; XVIII 895.

6. Kaldvokk. Avinurme. Etnograafia Muuseumi kogudest.

Sepatöö

sepp on kõige populaarsem ametimees-käsitöeline, siin peamiselt mõõgameister VI loos, sellepärast antaksegi talle asenimetusi: *Sõjariista sünnitaja*, / *Vaenuriista valmistaja*, / *Mõnusama mõõga meister* (VI 14—16). Üldine metonüümilis-perifraasiline sünonüüm on ikka *raudakäppa* (VI 198, 204; ka: 215); soome sepa puhul veel ka *tahmataat* (VI 305); *tahmasilma* (VI 96); sepatöö aga *vasaratöö* (VI 167). *Soome seppa pajatama* (VI 682). *Soome seppa, raudakäppa*, / *Tahmataat aga pajatatas* (VI 304—305).⁴⁸ On veel *salasepad* (XIII 777) ja *imesepad* (XII 558).

⁴⁸ Veel: VI 97, 102—103, 128, 157, 161, 166—167, 168—169, 171—172, 195, 198, 237—238, 245, 258, 287, 339, 378—379, 396, 399, 505, 554, 555, 598—599, 602, 641; VII 293; IX 665; X 710, 746; XI 382; XII 521, 543, 593; XIII 799.

meister. *Sepiliste meister ise* (XII 557).⁴⁹
sepa sellid. *Sepasellid seitsmekesti* (XII 543).⁵⁰
sepilist sobitama (~ tegema). *Sepilista sobitada, / Salalista sünnitada* (VI 171—172).
alasi. *Lõhkus raudase alasi* (VI 470); *Oigas alta alasilta* (VI 179).⁵¹
aluspakku. *Puhkas vasar, aluspakku* (VI 552); *Lõhkus tükis aluspaku* (VI 471).
vasar. *Vasaraida virutelles* (VI 176); *Vasarate raske värin* (VI 151); *Võtsid raskemad vasarad* (VI 661).⁵²
vasara vars. *Varred kuldsed vasarila* (XII 552).
vasaratöö = sepatöö. *Vasaratööd valmistati* (VI 167).
pihid. *Poisid, võtke pikad pihid* (VI 654); *Puhkasivad rauapihid* (VI 553); *Pihid pihus hõbedasta* (XII 553). *Sepapihid pikemad* (AK III 762). Vaimses mõttes: *Piinapihid pigistanud* (Sj. 251).⁵³
tõstekang. *Kel ei olnud tõstekangi* (X 626). Sünonüümina on kasutatud **vinnapoom** (X 627).
lõõts. *Seitse päeva puhkas lõõtsu* (VI 551); *Puutus lõõtsumise puhin* (VI 150, ka: 164).⁵⁴
sepikoda. *Ilusama sepikoja* (XII 537); *Üle läve sepikotta* (XII 567). *Kuulsa Soome sepakoda* (VI 128) asus orus mäe jalal puude varjus kuristiku koopas.
tugipakk (sepikojal). *Paigutanud tugipaku* (XII 538).
miiliauk — auk või koht süte põletamiseks. *Metsast miiliaugu suitsu* (XVII 311, ka: XIII 340).
tahk. *Tahukivil teravaksa* (XX 169).
taguma. *Taotie tugevamaks* (VI 188). *Panid pauku rauapihta* (VI 175).
teritama. *Teravamaks teritanud* (VI 403).
karastama. *Kõvedamaks karastanud* (VI 414; VI 189).
pinn, pinnima. *Pinni vahel painutie* (VI 191). *Pinnitie peenemaksa* (VI 187; VI 185, 404). *Taub ja pinnib alasille, / Vasaraga valandes* (AK, E II 475/6).
pehmitama. *Pehmitie tule paistel* (VI 186, 185).
painutama. *Pinni vahel painutie* (VI 191).

Puusepatöö.

lauad kui ehitusmaterjal (XII 650 jm.).
raiuma, siin ühenduses tamme raiumisega. *Raius päeva, raius*

⁴⁹ Veel: VI 413; XII 536, 584, 594; XIII 778.

⁵⁰ Veel: VI 554; XII 535, 562, 594; XIII 801.

⁵¹ Veel: VI 152, 332, 334, 468; XII 539.

⁵² Veel: VI 180, 552, 655; XII 549, 552, 556, 564.

⁵³ Veel: VI 182, 662.

⁵⁴ Veel: 184; XI 470.

kaksi, / *Raius* tüki kolmat päeva (VI 877—878). *Hakkas tamme raiumaie* (VI 876). *Saa ei tamme raiujada* (VI 822).⁵⁵
saag. *Sada saagi saagimas* (XV 513).
saagima. *Sängilauad saagimata* (VIII 187).
tahuma. *Panin tahumata pako*, / *Silimata seinapalgid* (AK, E II 549/50).
kirves. *Känd ei karda meie kirveid* (VI 814); *Kirves terast killutada* (XIX 1021); *Kirves mehe kaendelassa* (V 262; VI 852).
nuga. *Tahtis nuga võtta taskust* (X 802).
kiim (kiin, lets) — 25—40 cm pikkuse varspuutkeline teraga raiumisnuga pirru, hagude ja võsa raiumiseks. *Kohalt kiim on koristanud* (AK, E II 27).
küüruspakud (XV 731) — alused, millel palke tahutakse.⁵⁶
höövel, *hööveldama*. *Teie höövlid hööveldago* (AK, E II 554).
loodima. *Nõialaual looditatud* (XV 713).

Sõjandus

Relvastus eeposes kannab nimetust *sõjariistad*: *Sõjariistad rägisevad* (V 123).
sõjamehed: *sõjalased*, *tappejad*, *piinajad* (XVII 43—45).
mõök ühes oma liitsõnade ja tuletistega on kõige populaarsem ese kogu eeposes, esineb 242 korda. *Tähte* (~ *Kalev*) *mõõkada teristas* (I 284, 562). *Mõõk on minu, hind on sinu* (VI 501); *Küllap leian mõõga kirstust* (VI 343); *Mõrtsukas mõõga peremees* (V 127); *Võttis mõõga vöölt* (XI 242); *Võtsin mõõgakese varnast* (XV 163). *Mõök* on sõjamehe tunnus: *Mõõk and märki sõjamehest* (XVII 74).

Mõõka kirjeldab Kreutzwald järgmiselt:

*Sidemed seitsmest karva karrast,
Pannal paksusta penningist,
Teine tugevam taalerist,
Pandla pided pitserkivoist,
Sõrmuskivi sõmerasta.*

(VI 433—442.)

Mõõka on kujutatud elavana: *Mõõka kohe mõtlemaie* (XX 871); *Mõõka hakkas märkamaie* (XI 361); *Mõõka leinab mehikesta* (XI 646, ka: 614); *Mõõka mõistis, kostis vastu* (XI 612, ka: 562); *Kallis mõõk ei kuulnud käsku* (XI 329).

Metonüümiliselt: *Möllav mõõka magatanud* (Sj. 252). *Mõõk oli kuri möllamaies* (IX 104 ka: Sj. 149); *Mõõka möllas mõrtsukana* (XX 438); *Mõrtsuk-mõõka läikis puusas* (VII 225). *Soome sepa pihapiinja*, / *Raudakäparamestaja*, / *Väge-*

⁵⁵ Veel: VI 795, 802, 856.

⁵⁶ Kreutzwaldi kiri Neusile 12. IX 1847. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 38/9.

v a m v õ i m u v a l v a j a, / *K i b e d a m k ä t e k u r n a j a* (VI 378—381).⁵⁷

Nagu mōök ise esineb palju kordi, nii on nimetusel ka hulk sünonüüme: *sōjasahk*: *Peaksin mōōka muretsema*, / *Sōjasahka sobitama* (VI 19—20, veel: VI 330, 344, 430; IX 74, 105, 726); suur võimas mōök on *sōjasahkade isanda*: *mōōkade vanema*; *raudase kuninga* (VI 377; VI 444—445, 376—377); *sōjariist* (XV 164); *terariist*: *Tõi siis mōōku kaenlatäie*, / *Terariistu sületäie* (VI 265—266, veel: VI 193, 240, 690); *terav raud*: *Mōōka alles müüdamata*, / *Terav rauda tehtamata* (XX 683—684); *läikiv raud*: *Läik'va raua lainetesta* (XIX 639); *tapperraud*: *Tapperraudu teravaksa* (XX 390); *kolmetahuline mōōka* (XX 522); *tapariist* (XII 547); *vaenuraud* (XI 473); *viharaud* (XVIII 468); *rauatera* (XVIII 490).

(mōōga) *tera*. *Teine ihus mōōga tera* (XX 168); *Laskis tera lennuskile* (VI 276, 294, 329, 447); *Aga tera näitas nūri* (VI 337).⁵⁸

(mōōga) *tupp*. *Mōōga tupesta möllama* (VI 636).⁵⁹
vars. *Vars oli valgesta hōbedast* (VI 435, ka: XI 480).

lūsi = vikativars, mōōgapide. *Hakas lūsiist liikumaie* (XI 363).

kupp. *Kupp Kunglamaa kivista* (VI 437); *Kupp oli kulla kol'asta* (XI 481).

käsihide (pide). *Võttis pideme pihusse* (VI 275); *Käsihide kallimast kullast* (VI 436).⁶¹

ihuma. *Ihu mōōka ilusaste* (XX 242).⁶⁰

tapper. *Tōusis tapperi tautajaks* (I 96); *Tapper tapab tulisemad* (IX 243); *Tapperi terad tahtemaies* (IX 819).⁶²

Sünonüümid: *vaenukirves*, *vereriist* (XX 305); *tapperraud* (XX 390).

oda. *Oda osavalt orjama* (IX 746); *Oda hukkab suured hulgad* (IX 244). *Hōbeoda lainetesta* (IV 627, 630, 743, 746; ka: 653,

⁵⁷ Veel: IV 626, 629, 655, 660, 665, 669, 672, 742, 745, 772, 775, 780, 785, 792, 816, 849, 868; VI 16, 19, 98, 177, 192, 239, 243, 262, 266, 269, 280, 292, 298, 303, 314, 321, 326, 332, 335, 343, 349, 353, 355, 376, 384, 397, 399, 406, 412, 413, 444, 467, 473, 477, 479, 484, 501, 514, 549, 636, 637, 647, 670, 689, 695, 701, 707; VII 150, 206, 226, 418, 444; VIII 638, 647; IX 75, 242, 280, 668, 671, 745, 797, 861, 908; X 709, 748, 801; XI 212, 296, 300, 302, 305, 313, 329, 338, 343, 346, 357, 370, 376, 379, 381, 390, 403, 405, 414, 428, 429, 439, 441, 457, 462, 467, 472, 478, 479, 485, 494, 498, 510, 518, 521, 527, 539, 544, 548, 551, 554, 566, 580, 582, 587, 598, 599, 606, 623, 642, 649, 651, 657, 668, 673, 676, 679, 686, 694, 701; XII 61, 92, 110, 111, 413, 414, 515, 520, 523, 554, 579, 585, 586, XII 39, 764, 767, 775, 781, 786, 788, 792, 798, 800; XIV 883; XV 157, 168; XVII 179; XVIII 533, 539, 825, 862, 867; XIX 638, 1020; XX 39, 125, 168, 242, 252, 389, 423, 458, 522, 683, 840, 848, 860, 864, 865, 874.

⁵⁸ Veel: XI 213, 241.

⁵⁹ Veel: 270, 272, 283, 301, 323, 333, 336, 406, 433; XII 546; XX 168.

⁶⁰ Veel: XX 168, 252.

⁶¹ Veel: 271, 285, 302, 441.

⁶² Veel: Sj. 150; VI 815; IX 232, 281, 728, 747, 860, 883; XIII 278; XVIII 451; XIX 338, 1002; XX 461.

656, 661, 666, 670, 673, 773, 775, 776, 781, 786, 793, 817, 850, 870).⁶³
piik. *Pii g i o t s a p i n n i m a i e* (XX 254). Veel: XX 244, 391, 459.
teek = **tääk**, **mõök**, **piik**. *T e r i t e l e e n n e t e e k i* (XX 243, 253).
tuur. *T u u r a m e h e d t u h i n g i s s e* (IX 731).
ahing. *A h i n g i d a b i k s ä ä r e l e* (IX 730).⁶⁴
vikat, *V i k a t i d v i l e p u h u j a l e* (IX 737. Ka: XX 460).
nui. *N u r g a m e h e d n u i a d e g a* (XVIII 450); *N u i a m e h e d n u r g a p e a l e* (IX 729).
raudkepp. *R a u d a k e p i s u n n i t a v a d* (XIV 472; ka: XIV 406).
püss. *P a i s k a s t e i s e p ü s s i e t t e* (XI 939).
kilp. *R a u d a k i l p i p e a l e r i n n a* (VIII 509); *K u l d a k i l p i k u n i n g a s t a* (XVII 76). Veel: XX 12, 127, 131.
amb. *V a s k n e a m m u k a l a k u d u s t* (IV 628, 631, 744, 747; ka 654, 657, 662, 667, 671, 674, 774, 777, 782, 787, 794, 818, 851, 871). Vt. lk. 121 jaht.
nool vt. küllusnool. *A m b u n o o l e i a n n a a r m u* (IX 245); *N o o l e d p i k a d n o p p i m a i e* (XIII 635). *V i b o a n e v i n n a s a m b o*, / *V i n n a s v i b o p a i n o t e l l e s* / *L a s k i s n o o l i l l e n d a m a i e* (AK, E II 529/31).
Noole all mõeldakse ka piksenoolt, välku: *P i k s e n o o l i p u u t u m i n e* (V 557).⁶⁵
noolingid, **noolekütid.** *N o o l i n g i d m ä e k ü ü r u p e a l e* (IX 738).
ling; **lingumehed.** *L i n g u m e h e d l i b a m i s i* (IX 739).
kannused. *K a n n u s k a r d a d a k ä r i s t a s* (I 286, 564). *K ü l a k ü ü r i s k a n n u k s i d a* (XX 167).⁶⁶
lipud — **väehulgad.** *E t j u b a l i p u d l i i k u m a i e s* (IX 795, 817, 858, 880).
sõjasarv. *S e a d i s s u u l e s õ j a s a r v e* (XX 133, ka: 237).
sõjaratsu. *S õ i t i s s õ j a r a t s u s e l j a s* (XX 233, ka: XVII 56).
sõjalaevad. *T a m m e l a d v a s t s õ j a l a e v a d* (XVI 131).
sõjameesi. *S i r g u v a h v a k s s õ j a m e h e k s* (VIII 422, ka: VIII 510).
lahingu liivits — **lahingusaak** (XX 76). Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 77.

Mõõdud.

Kasutatakse 19. sajandil tuntud mõõte, otseseid ja ebamääraseid.

tünder — **tallinna tünder** = 132,8 liitrit ehk 80 kg vilja, **tartu tünder** = 152,6 liitrit. Võib olla ka vedeliku hoidmiseks. *T ü n d r i t ä i e t a a l e r i d a* (XIX 668); *O l i t ü k k i n d t ü n d e r i s s e* (VI 560; XIX 689). Täitis mõne *r a e t ü n d r i* (XIV 887).

vakk. *V a a g n a d s u u r e m a d k u i v a k a d* (XI 863). *K u u e r i i a v a k a v õ r r a* (XIX 179).

⁶³ Veel: IX 282, 727, 796, 818, 859, 881; XIII 277; XVIII 449; XIX 1001; XX 126.

⁶⁴ Veel: IX 882.

⁶⁵ Veel: IX 749; XIII 639.

⁶⁶ Veel: VII 446; IX 502.

sälitis — 3188 liitrit ehk 1920 kg vilja. *Sada sälitist nisuda* (VI 361, 492; X 735).

kortel⁶⁷ — siin tähenduses veerand. Vedelikumõõduna üle-eestiliselt tähendas kortel veerandtoopi; pikkusemõõduna harvem (riidemõõduna) veerand küünart. *Kasvis kortel kolmat kuuda* (I 161).

penikoorem. *Penikoormad kahanesid* (VI 145, XII 720).

verst — 1,067 km. *Seitse versta sinimetsa* (II 290, ka: II 353, V 650).

süld. *Päike võis ju paari sülda* (V 275); *süld puid* (XVI 725). vaks. *Kahe vaksa vääriliseks* (V 260). *Mite vaksapikust näha* (AK XI 79).

küünar — 0,53 m või end. Liivimaal 0,60 m. *Küünra kullasta mägeda* (II 291).

toll. *Tolli paksult alasisse* (VI 334).

mõõdunöörid. *Nõuta mõõdunöörisida* (X 168).

samm. *Silda oli sada sammu* (XII 717).

kaelakotitäis. *Kauni kaelakoti täie* (III 333).

kaabu rummu täis raha (X 258).

kindatäis (laule). *Ahju peale kindatäied* (VIII 43).

hõimatäis. *Hõlmatäie sõmeraida* (X 231).

paaditäis. *Poolteist paati odrateri* (VI 362).

laevatäis. *Rohke laeva rukkisida* (VI 363).

kamal. *Kamalila kaelakotti* (XII 746).

paar. *Sada paari paaterida* (VI 365, 496).

Ööpäeva jaod

enne koitu (II 767), valge eela (II 768), suitsu aegul (II 769).

Raha

raha. *Raha kaabu rummu täie* (X 258, ka: VI 535, 921, XI 139). *Maa oli selge rahane* (XIV 299).

puduraha. *Puduraha peenikese* (XX 84, ka: XIV 889; XV 203).

naud (vt. läti *nauda*) raha, varandus. *Naud jääb neitsina emada* (XX 105) ka: II 782, XX 104.

rahakoorem. *Kus see rikas rahakoorma* (X 532).

rahakirstud. *Küll ta kaapis rahakirstud* (X 295).

rahakott. *Aita kanda rahakotti* (X 353).

rahapung. *Rahapungada raksatas* (I 565; ka: VI 352).

tasku. *Taalerida taskuessa* (VI 351, ka: VIII 127). Raha taskus olema tähendab tavaliselt üldse raha olema.

⁶⁷ Sõna kohta ligemalt vt. Ed. Laugaste, Mõningaid sõnatähenduslikke küsimusi seoses Kreutzwaldi «Kalevipojaga». — Emakeele Seltsi aastaraamat III, Tallinn 1957, lk. 122.

kukkur. *Korja kulda kukkurussa* (VI 350).
kullakotid, taaldritaskud (XIV 968, ka: XIX 984).
kuldraha. *Kakssada kuldarahada* (VI 365, 350, 366, 497; X 739; XIV 171).
kullariismed. *Kullariismeid korjamaies* (XV 202).
vakavara (XV 211) = kuld.⁶⁸
taaler. *Tuhat vana taalerida* (VI 364, ka: 351, 440, 495; VIII 414; X 252; 258; 718, 737; XIV 888; XV 201, 207, 434; XIX 665, 668); *Töövaeva taalderida* (XV 545); *Tähte võtab taalri läigi* (VIII 214)? *Tänav teeda taalderista* (XIV 300); *Taadi taalderi tubaje* (XIX 152); *Taaldrikirstu tühjendama* (XV 253). Taaler on 1) rahaühik; 2) maapinna mõõdu- ja hindamisühik Liivimaal, mis sõltus pinnase tootlikkusest.
penning. *Pealta keele penningida* (IV 184, ka: VI 352, VIII 126).
kiling. *Keskelt keelta kilingida* (IV 185).
rubla. *Rootsi vana rublasida* (X 283); *Vanad ristid, rublatükid* (XX 81; XIV 967).
kopik. *Kivi võite kopikata* (X 620).
höbelutikas — vana Vene höbekopik. *Teista höbelutikaila* (XV 548).
marukas (XX 74). Kreutzwaldil kasutatud ebamääraselt suure varanduse tähenduses.
Raha asemel esineb mõnikord vahetuskaubana põllu- ja karjasaadusi, näit. mõõga ostu puhul. Sepp nõuab kulda ja hõbedat, taalreid ja penningeid, lisab kohe juurde ka oma nõudmised natuuras: hobuseid, härgi, nisu, otri, rukkeid, sõlgi, ja nagu puändiks veel: kolmandik kuningriiki ning viie neitsi kaasavara (VI 347—369; 487—520).
rahakatel. *Tõusku katel kolme jalga* (XX 97). Esineb ainult mütoloogilises tähenduses.

Toidud ja joogid

toit. *Toitu neile toimetada* (II 41).
roog. *Keetis rooga poegadele* (III 50, ka: III 692).
eine (XV 551, 605).
õhtuserve = *õhtueine* (XIII 401).⁶⁹

⁶⁸ Ligemalt vt. Ed. Laugaste, Mõningaid sõnatähenduslikke küsimusi seoses Kreutzwaldi «Kalevipojaga». Emakeele Seltsi aastaraamat III, Tallinn 1957. lk. 126.

⁶⁹ Sarviku õhtuserveks on:

*Kui meil pidu peetanessa,
 Suuri söömi teetanessa,
 Siisap tõura tapetakse,
 Suurta hõrga surmatakse ...
 Täna keemas kehva katel ...
 Pole muud kui põdrapoolik,*

*Vana kuldi küllekesed,
 Karu maks ja kopsukesed,
 Noore hundi neerurasva,
 Vana karu kamarada,
 Põhja kotka pesamuna*

(XIII 386—400).

leib, leiba võtma. *Läki leiba võttemaie, / Õhturooga otsimaie / Väsiind keha karastama* (III 691—693). Väljendil *leiba võtta* on söömise tähendus üldse. *Leske palus leiba võtta* (I 554), täh. — pakkus süüa. *Kalliks küla kostileivaks* (AK, E I 811). Leib tähendab ka elatist üldse.

kupatatud soolaherned. *Kupatelles kümme tündrid / Soola-er-neid valvajaile* (AK I 247/8).

aganaleib. Vaenelaps jutustab oma kehvast toidust ihne pererahva juures:

*Vaheliku leivakakku,
Kõlgastiku koristusi,
Kui vand leivakoorukesi
Vaeselapse leivamärsis;
Neist pean vaene orjapoissi
Närvukene närimaie;
Kõlkaid hambail kõlisevad,
Hagan keelepära taha,
Lible keele keskeela.*

(XII 888—896.)

vahelik — aganaleib (XII 888).

sai. *Saiad saama kannikale* (I 826).

sepik. *Pulma sepikud peiule* (I 275; ka: XIX 675). *Õde sōkub sepikuda* (XIX 658).

kooki küpsetab põrgu vanaeit (XIII 667, 941).

püül. *Sõelusivad püksid püüli* (X 374); *Poistel püksid püülimai es* (XVI 888).

kalad. *Kandke kalad laua peale* (I 272). Ka: XX 644.

silk. *Silko leiba õhto eineks* (I 719).

vähid (XX 645).

maugud. *Kandke magusamad maugud* (I 274).

mesi. *Meevaagnad mehe ette* (I 276).

liha. *Lihad peiu ligemale* (I 273). Jahil tapavad Kalevi pojad loomi, kelle liha läheb söögiks (III 83, 97, 109).

herneleem seakamaraga. *Edev herneleemekene / Seakamaral silutud* (XI 909/10).

leem, leemekeet (XIII 418); *leemelake* (XVII 342).

keet. *Kuda keetu maitzenessa* (XVII 332).

ise leival olema — oma toidul. *Linapääd on ise leival* (XIII 407).

jook võib olla magus või kibe, selliste iseloomustavate nimedega tutvustatakse jooki: *Maitsege meie magusad* (I 557, 569), *Katsuda teie kibedad* (I 570).

õlu. *Kandke lauale õllekannud* (I 277). *All on meski, peal on vahthu, / Keskel on õlut punane* (I 552—553), *Õlled otsaje ujuma* (I 825), *Peiol leotud õlle odrad* (AK, E I 660).

mõdu. *Mõdupeekerid magusad* (I 278), *Sisse see mõdu*

magusa (I 551). Külalisele pakutakse juua: *Salme palus m o k k a k a s t a* (I 555), ootaks: keelta kasta.

humal. *H u m a l u h k e p õ ö s a o k s a* (VI 556).

Jookidega koos on ka joomapidud, neid kujutatakse ühenduses pulmadega ja liigujoomisel Soome sepa juures. Viimasel puhul saame järgmise kirjelduse: *V õ õ r a s p i d u v a l m i s t a t i*, / *P i k a d j o o d u d*, *l a i a d i l u d*, / *L a i a d l u s t i l i k u d l i i g u d* / *K u u l s a m õ õ g a k u n i n g a l e* (VI 546—548).

Joomised käivad koos kosjade ja pulmadega. Kosjaviinad on paratamatud. Kosilased käivad *V õ i t v a v i i n a m ä r s s i d e g a* (II 806); meeldival tüdrukul käivad *V i i e d - k u u e d v i i n a k r u u s i d* (I 178). Saarepiiga arutleb, märgates Kalevipoega: *E h k k a s V i r u s t v i i n a k r u u s i*, / *K o s i l a n e k i h l a d e g a* (IV 323—324). Pulmades juba sunnitakse külalisi: *K a s t k e k u r k u p u l m a k a n n u s t* (I 558). Ema otsimise käigul soovitatakse keskmisele vennale: *V õ t a k ä t t e v i i n a m ä r s i d*, / *P a n e k i h l a d* [= viinad] *k o t t i d e s s e* (VII 710—711). Kosjade, kihluste ja pulmade ajal oli viin kombetalituste juures ilmtingimatu vahend.

Riietus ja ehted

kehakate. *K e h a k a t e t s o e t a d a* (II 43). *M u l e i a n t a k e h a k a t e t* (XII 831).

kangas. Teevad kullast toimelist (XIX 406).

kate. *L i h a s õ õ g i k s*, *n a h k a k a t t e k s* (III 83, 97, 109).

kuub — meeste või naiste pealisriietuse, kate; lindude ja loomade nahk või sulestik, niisiis metafoor.

E h k k ü l l e i t e i u u t a k u u b e (XII 788); Uhke kuub paistab kaugele, äratub kaugel tähelepanu: *K u u b m u l p a i s t a b K u n g l a m a a l e* (V 731); *K a l e v k ä ä r i s k u u e h õ l m a d* (XI 42); pidukuub: *K u l d a t o i m e k u u b e s e l g a*, / *H õ b e s ä r k i k u u e a l l a* (VIII 505—506, ka: I 619, II 346). Tuleb vastu Kalevi vanimale pojale kuldneiu, kellel on: *K u l l a s t k u u b e*, *k u l l a s t k ü b a r* (VII 543); siis hõbeneiu, kel on: *H õ b e k u u b e*, *h õ b e k ä i k s e d* (VII 517, ka: XIV 941). *T o o m u l l e k u u e d k a l e v i s e d* (I 306). Maailma otsa reisiks käsib Kalevipoeg teha endale kuldse kuue (XVI 236). Raudriie: *R a u d a k u u b e r a k s a t e l e s* (XVI); *K u n n i k u u b e k õ r v e t e l l e s* / *K e h a k i p p u s k ü p s e t a m a* (XVI 715). Värv: *K u u b s u l k u k e r p u u k a r v a n e* (XIII 279). Ka sellega on mõeldud selle puu punast vilja (marja).

Loomadel on veel mitmesugused nimetused nende naha või sulestiku kohta. Nii on siilil kattekuube: *K a t t e k u u b e k ü l m a v a s t u* (XII 270; ka: 261) või varjukuube: *K ü l l a p k a t s u n v a r j u k u u b e* (XII 229, ka: 218, 247); või: *S e a l t a p s ü n d i s s i i l i k e s e l* / *O k k a l i n e o r j a k u u b e* (XII 265); *V ä h i l m u s t a m u d a k u u b e*

7. Pikk-kuub. Viru-Jaagupi. Etnograafia Muuseumi kogudest.

(VI 236). Hobusenahk: *Võttis kadund ratsu kuue* (IX 51); harakas: *Kirjukuue kuulutused* (XIII 155); lind: *Igal linnul oma laulu, / Sugu mööda sulgiskuube* (VI 231).

Metafooriliselt on kuub ka uni ja unenägu: *Unekuube kulumudelta* (XII 381); *Unenägu kuduskuube* (X 887); *Udu umbne kuuekene* (IV 239); vaikus: *Vaikuskuube vaarikuida* (X 873); pettus: *Katab kavaluse kuube* (Sj. 248).

hõlm. *Kalev kääris kuue hõlmad* (XI 42); *Poiss tõi teise hõlmataie* (X 286); *Kaotas hõlmast kogemata* (XIII 78; ka: XII 250). Küirel käigul keerab Kalevipoeg *hõlmad vöö vahele* (XI 42—43). On olemas vastav kõnekäänd: võttis (~ võta) hõlmad vöö vahele.

undruk. *Üle tohise undruku* (I 610).

vammus. *Vaski vammus neiu seljas* (VII 494, ka: VIII 407); *Vaski varruksed vammusel* (VII 495); *Vanema käsud vammuses* (IX 773, 792, 814, 836, 855, 878, 918); Soomest sõites on Kalevipojal: *Veremärgid vammuses* (VII 151). Sünonüümina sõnale *kuube* kasutatakse siili kehakatte tähenduses ka *vammus*. *Varjajada vammusida* (XII 832, ka: II 347; XIX 465).

rüü(d) vt. kuub. *Rahurüüdi metsadele* (VII 5); *Kes neid rahu rüüdi desse* (Sj. 22).

munder. *Mustad hõbemunderissa* (VI 538).

kasukas. *Kõneldelles kiskus Kalev / Oma kasuka hõlmasta* (XII 252—253). Ainult Kalevipoja kasukal on kujutletud olevat siiliharjased. *Kaste heidab kasukasse, / Udu uue kuue peale, / Vihmapisar vammuksele* (XIX 463—465). Siili kehakatte tähenduses: *Kehakatteks kasukada* (XII 219; ka: 230, 246, 266, 271).

särk. *Too mulle uus udusärki* (I 603). Väänsin *vetta särgi seest* (IX 565). Neiu särigid on pidulikkudeks juhtudeks udusiidilised (I 307) või tohised, s. o. tohukarvalised (I 605). *Hõbesärki kuue alla* (VIII 506); *Siidisärgid seljassa* (VII 111; ka: Sj. 96, II 344, IV 634, VII 678, 691; VIII 143; XIII 536). Siili kehakate: *Särgikehva siilikene* (XII 196, 227, ka: XII 248).

püksid. Esinevad ainult kõnekäänuliselt: *Sõelusivad püksid püüli* (X 374; XI 755); *Kas sul püksis põletaja* (X 541); *Poisid poolil püksata* (VI 574). Siit tuletis inimese loomuliku tuule tähenduses *püksituul* (XI 920, 933, 944, 967; XII 407). *Võeti püksivärvelista* (XIX 22). *Püksitasku paisumaie* (X 596) pistab Kalevipoeg kannupoisi enne võidumängu Näraska mäel. Sünonüümiks taskule on *karman* (X 595, 811).

tasku, karman. *Taskus mehe tabasivad* (XII 361); *Poissi taskus pilkamaie* (X 690); *Tahtis nuga taskust võtta* (X 802); *Vana taalerid taskussa* (VIII 127, ka: X 298). Kellegi valduses olema tähendab kah taskus olema: *Tarkus on küll nende taskus* (X 554). *Kannupoissi karmanisse* (X 595).

kübar. *Pane kübar ämma pähä* (III 431, ka 412). *Pealiku käsud kübara all* (IX 793, 857); *Kullast kuube, kullast kübar* (VII 543, ka: 544; VIII 508; XVII 114; XX 75); *Keeritati kübaraida* (XVI 292, ka: 316); *Vaskikübara päässa* (IV 634); *Kangelase raudakübar* (XX 521). Muinasjutukübar, millel põhi alt lõigatud ja hiid kannab kogu oma rahavara alla õõnestatud auku, ise seda märkamata: *Kannan lisa kübarale* (X 310); *Kaaneks kae-*

tud kübara (X 531). Kotkamuna pannakse *kübarasse* hauduma (V 176, 178, 179).⁷⁰

Küünelaastudest nõiakaabu: *Võttis kübara varnasta* (XIII 828); *Küüntest tehtud kübarada* (XIII 899; XIV 548); *Kas võtsid kälime'e kübara* (XV 174).⁷¹

Kuuselatv: *Kuuse kuldakübarasta* (VII 8). Rästiku pea: *Villa sinu kübara* (XIII 302).

kaabu — kübara sünonüümina. Pettekübar raha hiiult väljapressimiseks: *Seadis kaabu kaaneksa* (X 275); *Mis ei kaabu põhjakesta* (X 284); *Kes ei täitnud kaabukesta* (X 581).⁷²

Küünelaastudest kübar: *Võtsid kaabu peiu peasta* (XIII 881); *Võttis kätte kaabukekse* (XIII 829); *Võta varjukaabukekse* (XIII 795).⁷³

Kaabu seesmine õõnsus on *kaape pesa* (X 251); *vildist, villasest või karvadest kaabu* (XIII 830—832).

kaaburumm. *Kaaburumu kohaliseks* (X 274).

müts. *Mehed mütsita mügasid* (VI 573).

lott. *Lotti lakalt kergitelles* (VI 203).

tanu. *Tanu targa naiste peasta* (VI 568); *Naised tantsisid tanuta* (VI 572). *Ilma tanuta, tanu peussa* (II 500). (Tanu vt. pilt 8.)

tanukirjad. *Teised virnad tanukirju* (XIV 282).

pärg. *Poordidest pärjad peassa* (XIII 541).

poogakirjad. *Poogakirjad Pikkerile* (V 732).

ruugakirjad. *Ruugakirjad tähtedele* (V 733).

varrukad. *Vaskivarrukad vammusel* (VII 495).

käiksed (≈ käised). *Kullast käiksed käessa* (VII 541, ka: I 308; VII 517); *Too mulle kirjuvad käiksed* (I 614); *Kroogitud käiksed käessa* (VII 517; XIII 537; IV 249); *Kaua kroogib käikseida* (I 584). Käisekirjad: *Kenamaida käiksekirju* (XIV 281); *Teine trükkis käiksekirja* (VII 679, ka: VII 693); *Kuldakirjad käiksedele* (VII 542, ka: 518, 112). (Vt. pilt 9.)

rukk = naiste pealisriie, kuub, ka undruk. *Too mulle rukkaroomekirja* (I 607).

vöö. Nurganaine käib: *Ilma vööta, vöö käessa* (II 499). *Kolmas kodus kuldavööda* (VII 680); *Too vöö vaherpuukirja* (I 611); *Võt' siis mõõga vöölt* (XI 212); *Vööd olid kuldakeerulised* (VIII 173). Vöö on ka suhteline mõõt: *Vööni tõusis vereoja* (V 505); Linda röövija Soome Tuuslar haarab: *Valusaste eide vöössa* (III 285). Eriline vöö: *Vanemuinese vöösta* (Sj. 312). Kalev paneb oma jala: *Vööde kombel neuu ümber* (I 830); Vae-

⁷⁰ Veel: X 277, 291, 301, 337, 700, 843.

⁷¹ Veel: XIII 769, 774, 797, 805, 811, 817, 834, 837, 838, 880, 906.

⁷² Veel: X 251, 258, 274.

⁷³ Veel: XIII 770, 802, 847, 850, 865.

8. Tanu. Kadrina. Etnograafia Muuseumi kogudest.

sel võtab kaua end ehtida: *Kaua vaene vööda läksi* [= vöödelekse] (I 583).⁷⁴

sukad. *Siidisukad jalgadela* (XIII 544; ka: VIII 191).

sukalaba. *Laenust ei saa sukalaba* (VI 508).

kindad. *Kuldakindad* neil käessa (VII 109; VIII 156, ka: IV 637).

kindapöial. *Petust* [ei saa] *kindapöialta* (VI 509).

põll. *Ripakille põlle rüppe* (I 145); *Pani poisid põlle rüppe* (XVI 797).

⁷⁴ Veel: II 347; IV 636; VII 695; X 469; XI 43, 242; XVII 116.

9. Käised. Kadrina. Etnograafia Muuseumi kogudest.

kerikanne.⁷⁵ *Kerikanne keske'elta* (I 672, 730, 758, 801).

kingad. *Pani kingad kivi peale* (IV 618, ka: 706, 734).

kingakand. *Kirstu kingakanna täied* (VIII 45).

ormad — pastlatärkmed, praod pastla servades, millest läbi aetud kinnitusnöörid või -rihmad; rangiroomad. Siin metafooriliselt — haavad. *Orjapõlve ormadesta* (XVI 526); *Mis ei orjikke ormad* (AK II 72).

linukas — Põhja-Eesti sabaga tanu. *Kuldalõngasta linoka*, / *Hõbe eidest rätেকে* (AK I 695/6). *Lepitas imelinokas* (AK I 710). Siin näib tegemist olevat küll linikuga.

rätik. *Too mulle rätik räimekarva* (I 616). *Rahetera rätikule* (XIX 466); *Siidirätikud kaelassa* (XIII 543); *Pisarrätik pihussa* (VII 813); *Nuturätik noorel käessa* (VII 812). *Ruudulised kaelarätted* (I 311). *Petepilul rätেকে* (AK, E I 470).

linik.⁷⁶ *Litterissa linikud* (I 310).⁷⁷

⁷⁵ Ligemalt Ed. Laugaste, Mõningaid sõnatähenduslikke küsimusi seoses Kreuzwaldi «Kalevipojaga», Emakeele Seltsi aastaraamat III, Tallinn 1957, lk. 119—121.

⁷⁶ *Linnik* vt. ka J. A. v. Brand, *Reisen durch die Marck Brandenburg etc.*, Wesel 1702, lk. 149—150.

⁷⁷ Kreuzwaldi kirjavahetus II, lk. 21.

Imeline *silmalinik* (AK, E I 468), mõeldud muinasjutu ime-
 eset. Samas tähenduses ka: *Ilmarise silmarätet* (AK XI 32).
lindid. *Lehoisivad siidilindid* (VI 620, 708, 736).
narmad. *Silitavad siidinarma* (Sj. 96).
pael. *Pange puna paeladessa* (XIV 939). Ka ahistamisvahend
 metafooriliselt: *Parti* [= Linda] *paelust peasenesse* (I 607).
säärepaelad. *Säärepaelu punutates* (AK, E I 312). *Sasis kinni*
säärte paelust (XIX 74).
kroon. *Kuldne krooni kübarala* (VII 544).
nöör. *Siidinööril üles aetud* (XIV 192).
saabas. *Kuldakannused saapassa* (VII 446, ka: IV 638, 639).
Meheks kasvama perifraas: Kussa nemad kasvasivad, / Saapa-
kandjaks sirgusivad (AK II 95/6).
kamm; kammima. *Kuldakammil kammimaie* (XV 776,
 ka: II 341); *Siidihüksid silitasid* (Sv. 12); *Silis* [hiüksid]
hõbeharjadega (II 340); *sugema* (XVIII 50).
juuksehari vt. kamm.
kukkur — raha või muu hoidmiseks. *Kõristeles kukrukeseid* (X
 297); *Korja kulda kukkurus* (VI 350); *Kuninga käsk mul*
kukkurus (IX 772, 791, 813, 835, 854, 877, 917).
pung. *Peningida pungadessa* (VI 352; VIII 126).
riided *Riided tuulde rippumate* (VII 67); *Ehtige end rii-*
d'esse (XIV 938); *Poordistriided rippusivad* (XIV 274); *Või-*
gud ruunad võiduriides (VI 539); *Piduriideid palmita-*
vad (XIV 213, 250).
helmed. *Helmekorra d ümber kaela* (XIII 538). Neidusid nime-
 tatakse *helmeskaelteks* (II 861, 868).⁷⁸
poordid. *Poe poordide punujaks* (I 93). *Poordist pärgina*
pähäda (I 620). *Pajatas poordikambreist* [= aidast] (I
 243); *poort* vt. ka XIV 261—295. Sünonüüm: *tressid* (XIII 542).
loogeline. *Roomakarva loogelista* (XIV 16).
roomakarva (I 607) vt. **loogeline.** *Roomekiri* on Kreutzwaldi järgi
 1) ladina kiri, 2) naisteriiete kaunistus litrite ja klaaspärlitega
 arabeskide kujul seelikuil, käiseil, tanudel ja üldse pühapäeva-
 ning piduriietel.⁷⁹
vanutama (XIII 830).
palmitama. *Piduriideid palmitavad* (XIV 213).
samet. *Sametisse surnurüüdi* (II 345). Veel: XIV 225—258.
poogalise punadessa (XIV 252).
sõlg. Hüperboolne sõle kujutus: *Öösel hõbe sõlge valul* (I 859).
Suured sõled rindadessa (VIII 179, 158, ka: XIII 539; VII 114);
Sületäie sõlgesida (VI 367, 498; X 470).⁸⁰ Neiud, naised =
 sõlgerinnad: *Sõlgerinnad sirgumaies* (VIII 581, ka: II 842,

⁷⁸ Veel: VII 588; VIII 125, 177, 213; XIII 653; XVII 795; XX 79.

⁷⁹ Kreutzwaldi kiri Neusile. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 28.

⁸⁰ Veel: VIII 161, 220.

III 55); *Seitse kena sõlgerinda* (VII 586); *Sõlgisrinna paisu peale* (XIV 953); Närtsinud rinnad: *Sõlg on tühja kaevu kaasi* (II 880). Nõidumisvahend: *Pani sõle *sõudemaie* (XII 440; II 218, 220, 240, 276, 278, 284, 313). Metafoor: *Hõbesild kuivanud allikal* (II 881).

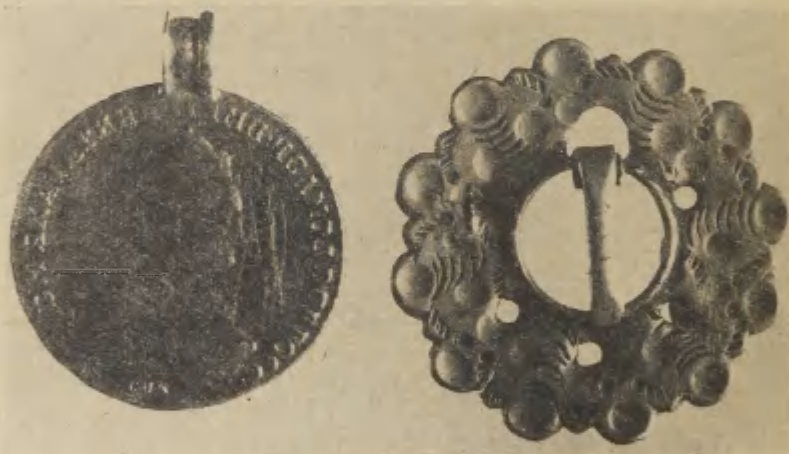
keedid. *Hõbehelmed, kuldakeedid* (VIII 177).

rahaehted. *Kallid taalrid kaela ümber* (VII 113, VIII 159; ka: II 862, 869); *Kannarahad, rõngastaalrid* (XX 82). Kalevipoja hobusel on ehteks *taalervööd* (XVII 72), s. o. taalritest vööd. (Rahaehted vt. pilt 10.)

kaelaraha. *Kaelarahada ränkusa* (XX 80). Palju ehteid: *Rahakaelul rasked rinnad* (II 843).

rõngastaalrid (XX 82), võrutaalrid, võrurublad — kõik jõukamate kaelaehete küljes rippuvad kannaga taalrid.⁸¹

kudrused. Kudrused on väikesed värvilised pärlid, kasutatud kaelas kandmiseks, ka kasukarihmade ja seelikutaride ehtimiseks. Neidusid nimetatakse *kudruskaelteks* (III 452, ka: II 866). Kalevipoja hobusel on *kudruskeed* ümber keha (XII 73), s. o. kudrustest keed.

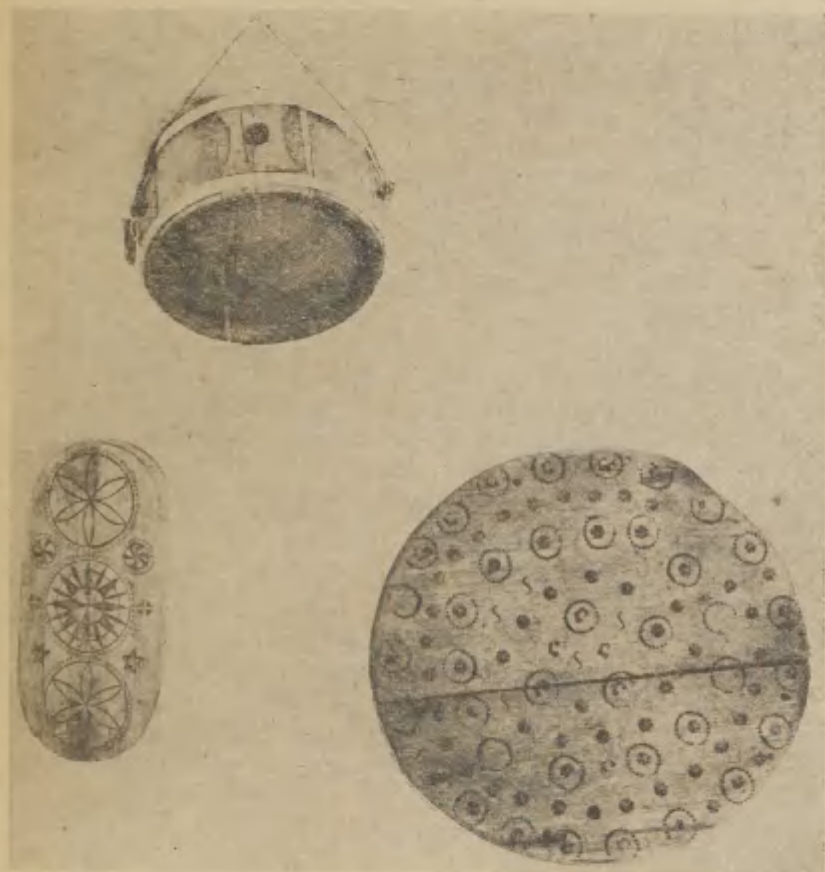
10. Kannaga raha (vasakul). *Kadrina*.
Prees. Simuna. Etnograafia Muuseumi kogudest.

paater. *Paatrid pikila pajula* (IV 618, ka 707, 735). *Sada paari paaterida* (VI 365, 496). *Neiud on paatrite pidajad* (II 864, 871).

naastud; naastudega ehitud. *Sest saab naise nastuliku* (II 874).

⁸¹ Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 77.

litrid. Litter on ümmargune õhuke kulla- või hõbedakarva metallsoomusekujuline käiste või pärja kaunistus. Päikesekiired: *Mis kui litrid merepinnal*, / *Siidilindid laenetele* (V 40—41).
 palistama. Märgib ainult loodusenähtusi; päeva algus: *Uue päeva palistusel* (V 84); *Päevatera palistusel* (V 105). *Pilve-rünkad palistavad* (Sj. 94). *Taeva palgeid palistanud* (V 3).

11. Lähker (ülal). Haljala.
 Ehtekarp (vasakul). Hageri.
 Veimevakk. Simuna. Etnograafia Muuseumi kogudest

pannal. *Pannal paksusta penningist* (VI 439; ka: XI 482).

pandlapidemed *Pandlapided pitserkivist* (VI 441).

sõrmus. *Sõrmuksed sõmera pealta* (IV 709, 737; IV 621). Kao-

tasin sõrmuse sõrmest (X 943); *Hõbesõrmused sõrmessa* (VIII 157).⁸²

võru. *Võrud kuldased küllessa* (VI 836).

pärg. *Pärg mul paistab pilvedele, / Pärjasabad sadudele* (V 729—730). *Hõbepärga põlgab pääva* (I 214).

Et neid kannavad ehteid, siis nimetatakse neid siin kui ka rahvalauludes metonüümiliselt: *kudruskaelad* (II 866, 873); *helmeskaelad* (861, 868); *Taalderrinnad* (862, 869); *sõrmusekandijad* (863, 870); *paatrite pidajad* (864, 871), *pärjakandjad*.

ehtima. *Murueit oli ehitanud* (I 642; ka: I 585, 301).

ehted. *Ehted pajo oksilta* (IV 710, 738).

ehtekirst. *Karga ehtedekirstule* (I 305; ka 602). (Pilt nr. 11.)

helk = metallist rippuv (helisev) ehe. *Kuldahelkuda helistas* (I 563, 833).

Liiklemine

sadam. *Tahtsin saani sadamasse* (V 547).

laev. *Kui siis laeva lustilikult* (XVI 312); *Laente kiigul kerkis laeva* (XVI 396); *Rohke laeva rukkisida* (VI 363, 494); *Kal-lavad laevad kaldale* (IX 722). Võrdlus: *Et kui laeva lõhkeb laineid* (XVI 320); *Laskem laululaevake* (VI 763). Muinasjutulaevad on mitmesugusest kallist metallist: *Laeva teha hõbedasta* (XVI 227); *Hõbelaeva sõrva peale* (XVI 861). Väärismetallist võivad olla ka laeva osad: *Laeva mastid hõbedasta* (XVI 232); *Laeva lagi hõbedasta* (XVI 230); *Hõbekar-rast laeva põrand* (XVI 231); muinasjutupärane on ka suure puu mingist tükist laeva saamine: *Tamme tüvist tehtud laeva* (XVI 209); *Ladvast tehti uhkeid laevu* (VI 891); *Tehti kallid kaubalaevu* (VI 892, ka: XVI 132); *Oksadest saiorjalaevu* (VI 895); *Otsapakust orjalaevad* (XVI 133); *Laastudesta lastelaevu* (VI 896; XVI 134); neidude- ja naistelaevad: *Nurkadesta neitsilaevad* (XVI 135); *Kolmas noorte neidude laeva* (VII 104); *Üks oli noorte naiste laeva* (VII 102, ka: 103). Laulmine: *Sõua laululaevake* (1 2). Laeva osadest veel: *laeva lagi, laeva põrand, mastid, köied* (XVI 230/3), viimase sünonüümiks *kablukesed* (XVI 311).

purjed. *Laeva purjeid lahutada* (XVI 874).⁸³

purjetama. *Koju poole purjeteles* (IV 398, ka 52). *Pani purjed paisumaie* (III 250; ka: VII 66). Viha pani: *Pajatusta purjetama* (V 606). Üjumisel paneb Kalevipoeg: *Pääs hiuksid purjetama* (IV 49).

⁸² Veel: II 863, 870; VII 110; X 920, 927, 947, 970, 963; XIII 540, 976; XIX 658.

⁸³ Veel: VI 512; VII 58, 101, IX 201, 202, 719; X 719, 722; XII 487; XVI 128, 214, 219, 234, 251, 287, 301, 356, 371, 405, 425, 731, 741, 774, 858, 863, 886, 1021, 1025, 1028, 1114; XIX 760; 832, 983; XX 289.

laevamees [= *madrus*]. *Käskis laevameestele* (XVI 238).
tüür, mõeldud juhil: *Õhtu tüüril tallamaie* (VI 78). *Otseses tähenduses: Teine käsi pidas tüüri* (VII 73, 136, 307). *Kartus tüüril kälimeheks* (V 596).

tüürimees. *Et ei teadnud tüürimeesi* (XVI 370).

tüürima. *Tagant jalgu tüürimaie* (IV 48, ka: 51).

kippar. *Ega kippar laeva käiki* (XVI 371, 401).

paat, laev, purjek. *Tõukas paati kalju tagant* (III 245, ka: 215—216, 287); *Oli paati randa jätnud* (V 59); *Viisid paati Viru poole* (VII 139; vrd. VI 513); *Tuuslar-taadi paadikene* (VII 53); *Paati veeres põhja poole* (XVI 353); *Et ei paati teelta peaseks* (VII 74, 137, 308); *Hõbepaati parve ärde* (XVI 437); *Keskelt killapaatisida* (VI 893). *Jutu-, laululaev: Pajataja paadikesta* (I 3).⁸⁴

lodi. *Seisis tuuletarga lotja* (VII 52); *Lavassaarel laiad lodjad* (IX 203); *Lodjad vara vedamaie* (X 724).⁸⁵

lootsik. *Leske viia lootsikusse* (V 548). *Istus ise lotsikusse* (VII 62). *Lootsik seisis luurimaies* (III 214; ka: 252, 287, 675; V 65).⁸⁶

parv. *Pardipoega parve ärde* (VI 61; ka: VIII 233); *Parve ärde puhkamaie* (VI 767).⁸⁷ Parv võib tähendada ka maandumisilda, valgmat: *Paati aeti parve ärde* (XVII 113).

aerud. *Aerud kuldased käessa* (VII 89, 98; ka: III 248); *Pani aerud ääre peale* (VII 188).

aeruarred. *Hõbedasta aeruarred* (VII 90; 99).

mõla. *Võttis mõlad võimsa kätte* (VII 63); *Vetepinnal mängis mõla* (VII 71, 134, 305; ka: III 247).

sõudma. *Saarest mööda oli sõudnud* (IV 399; ka: IV 47, 50; II 857). *Suure mere sõudemisel* (IV 34).

sõudja. *Hirmu istus sõudja kõrval* (V 595).

poom. *Vinnapoomi mitte vaja* (X 627).

ahelad (paadi sidumiseks). *Kõitis ahelate kütke* (VII 352).⁸⁸

vanker. Kõige sagedamini kõneldakse metonüümiliselt sõjavankrist või vaenuvankrist: *Vaen ehk verevankritel* (V 664). *Vaenuvanker veeremaie* (VI 762; IX 183; XX 729; AK II 741); *Valmistasid vankerista* (XIII 109); *Raskem raudavankri voori* (XIV 680). *Jutud aetakse: Vaskevankri roobastelle* (AK II 681). Äikest kujutab Kreutzwald vankril sõitvana: *Raudavankril sõitemaies* (V 388, ka: III 13, 360). Tähekoogu: VIII. 221; IX 496, 626; XI 268; XIV 304.

⁸⁴ Veel: II 858; III 257, 259, 355, 784; VI 362, 493, 764; VII 56, 60, 105, 189, 348, 353; IX 172, 176, 720; X 721, 723, 736, 742; XI 36, 40; XVI 208, 213, 215, 283, 1027, 1113.

⁸⁵ Veel: V 60; VI 765; IX 723; X 720; XI 37, 41.

⁸⁶ Veel: III 246, 785; VII 140, 351; IX 173.

⁸⁷ Veel: VI 886; VII 353; VIII 234.

⁸⁸ Veel: VII 51, 61.

vankriteljed. *Teeksid teised telgedeksa* (XIII 112).
ratas. *Veerev ratas vainuela* (X 443); *Raiuks rahnud ratas-tekse* (XIII 111).
saan. *Käskujalga, käänasaani* (I 809, ka: 827).
saani aisad (I 810); **saani külled** (I 811); **saani kolju** (812).
kelk. Juttu teisale pöörama väljendab Kreutzwald: *Keeras kelko teise teele, / Rataid teise radadelle* (AK III 312/3). vt. ka **ratas**.
valjad. *Vaskisele valjadele* (XIII 654, ka: I 742). *Varsa valgeid valjasida* (X 48).
ratas, rihm valjaste küljes, mis on läbi pistetud loogarõngast ja seotud aisa külge, ka ratas. *Vaskeratusil vankriga* (III 13).
päitsed. *Pane pähä kuldapäitsed* (XVII 797). *Höbepäitsed paitsid päästa* (XVII 70).
rakked = rakmed. *Siis pani ratsu rakkedele* (XIII 651).
roomad. *Rooma kütkest ruunakese* (VIII 717).
kütked puuvitsast või nõörist võrud kolkide otsas lehmade või härgade kinnihoidmiseks laudas, silmusega ohelik veise kinnikõitmiseks.
kütkendama. *Kütked* [peavad] *künnihärgasida* (IX 260). *Kütkendada* võib ka paati (V 61), orjuskki peab inimesi *kütkes* (Sj. 208), samuti väsimuse *Kütkendusel kange meesi* / [heitis] *Une paelul puhkamaie* (V 702—703). Surm on Tuuslari *Keelepaelad kütkendanud* (V 675).⁸⁹
Ülekantud tähenduses võib kütmete sünonüümiks olla ka köied: *Kanget meest ei köida köied* (II 201, ka 5) või *paelad* (II 202).
ohjad, sünonüümiks kütked. Tähendab üldiselt juhtimist ja taltsutamist, ei esine siin otseses tähenduses. *Ohjad hoidku hobu kinni* (IX 259, ka: II 4). *Annad ohjad kurja kätte* (V 682).
ike — härgade rakendamiseks spetsiaalne puust riist. Siin on kasutatud sõna kohustuse tähenduses: *Igal päeval omad ikked* (III 724). (Vt. pilt nr. 3.)
sadul. *Palgapoiss pane sadula* (I 808); *Sea sa hobu sadulasse* (IX 308); *Sälgu karjub sadulada* (X 47); *Sälud siidisadulassa* (VI 540).⁹⁰
piits. *Kuni piitsa nupukivi* (XII 124).
piitsapiu. *Pika piudega piitsad* (XII 77).
piitsavars. *Vahterasta piitsavarred* (XII 78).
roosk — piits (vt.), siin **rooska andma**, peksa andma. [Annab] *Rooska nõia rüütridele* (V 454, 456).
kannused. *Kalev kannusta käristas* (I 832, XVII 75).
kammits. *Kammitaskõites kõrvikene* (VIII 813); *Kammits keelals loodud kiiru* (VIII 820), Vangi nimetatakse kah kammitsas olevaks: *Kisu kütkekammitsasta* (VI 861). Igasugused takistused on kammitsad: *Kuus veel jalakammitsaida* (I

⁸⁹ Kreutzwaldi kiri Neusile 12. IX 1947. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 42.

⁹⁰ Veel: IX 310; XIII 652; XVII 56; XX 166.

786); *Kes sa sõbra kammitasse* (X 432); jõuline üleolek: *Varga kaisu kammitasse* (III 283); unekammit: *Kiirest uinu kammitasse* (XI 271); luupainaja: *Kõitis liikmed kammitasse* (XII 607); nõidus: *Miska rammu kammitasse* (III 313).

kammitjalg — kammitas hobune: *Kuhu kukkus kammitjalga* (VIII 847).⁹¹

side = kammit. *Sides' seotud sammudela* (VIII 815, ka: 821). **raud** (hobuseraud). *Alt mina aasin halli raud* (IX 500).

killakoormad. *Külap kandvad killakoormad* (VI 516).

Mängud ja lõbustused

kiige vt. küla. *Küla kiige alt vainulta* (I 135, ka: V 146, 148, 157, 159, 719, 724). *Kuida enne küla kiigel* (V 754, ka: Sj. 259).

kiikumaie. *Neidu läks merda kiikumaie* (IV 616, 622, 650, 731, 769, 813, 831, 847). Sünonüümiks on *õõtsuma* (V 146).

kiigesammas. *Ühte samba ilus kuuske, / Teise samba tugev tamme* (V 171—172; ka: V 160).

kiigesepad (V 723).

jaanituli. *Jaani tõrvikuide ilul* (AK, E I 408).

kurnid. *Saatis kurnid sõudemaie* (II 697, 698, 699); *Kurnid lendsid kauge'ele* (II 702, ka: Sj. 258, IX 459). Kurnimängu kirjeldus on antud II 693—712. Kreutzwald peab seda rahvalikuks mänguks, tegelikult on laen.⁹²

lutsu viskama. *Loopis merepinnal lutsu* (II 716). Mängu kirjeldus II 716—724.

tiritamme kasvatama. *Kasvatas Kalevi poega / Tamme kõrge kalda peale* (II 726—727, ka: IX 460).⁹³

ratas. *Viskas ratast vainuela* (II 694). *Rammus käsi viskas ratast* (AK I 369).

võidumäng (X 846).

kullimäng: Kalevipoeg on kull, piigad on kanad (XIII 973—974). **sõgesikk** (XIII 975), sõgesikku sõitma.

sõrmust otsima (XIII 975).

naabrimängu mängima (XIII 977).

peitust mängima (XIII 978).

vägipulk, **vägikaigas**. *Sõrmed peasid vägipulgast* (X 676), *Võtkem kätte vägikaika* (X 653, ka 659).

saksasaanikesed. *Neist tegi saksaanikesi* (II 733).⁹⁴

⁹¹ Veel: VIII 718, 782; IX 22, 898; X 951; XI 83.

⁹² Vt. Kreutzwald Sachssendahlile 28. XI 1850. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 260.

⁹³ Vt. Kreutzwald Sachssendahlile 28. XI 1850. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 260. Kommentaar «Kalevipoja» I trüki II loole.

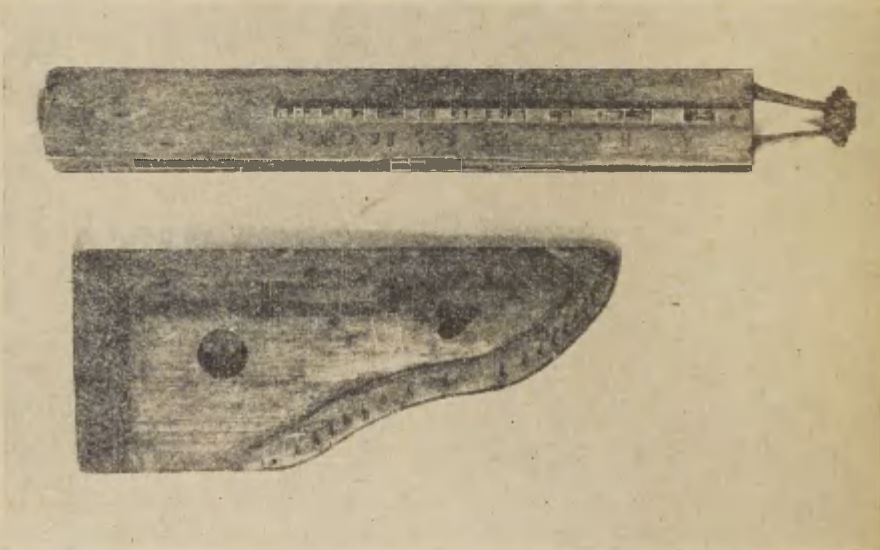
⁹⁴ Vt. ka kommentaari «Kalevipoja» I trüki II loole.

kassimärsid. *Kenu kassimärsikesi* (II 734). *Mehike kui kassimärssi* (X 449).⁹⁵

*Mängudest näit. passi lööma, kündma, lauda hüppama, sea sääreluud labakindaga katki lööma.*⁹⁶

Pillid, laulud

Kannel on pidulik pill, laulu ja mängu sümboliseerija. Eepos algab juba pöördumisvärsiga laulujumala poole: *Laena mulle kannelt, Vanemuine* (Sv. 1). *Kulla kandle kõlksutajad* (Sj. 271). *Sõrm ei paindu kandelila* (XIII 18). *Kandlelööja kiitusida* (Sj. 177). (Pilt nr. 12.)

12. Mollpill (ülal). Lüganuse.
Kannel. Viru-Nigula. Etnograafia Muuseumi kogudest.

rootsi kannel. *Rootsi kandle kõlksutaja* (XIX 847).

sarv. *Poistel pillid, sarved suussa* (AK, E I 287).

pill — rõõmsa koosolemise saatja: *Pulmapilli tõstis jalga* (I 778; ka I 360, 397, 432, 464, 497, 529). Rahvapärasest fraseoloogias nimetatakse ka nuttu pilliks: *Poega puhus nutu pilli* (II 647).

⁹⁵ Vt. ka kommentaari «Kalevipoja» I trüki II loole.

⁹⁶ Vt. Kreutzwaldi kiri Sachssendahlile 28. XI 1850. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 259/61.

(rahva) laulud (Kalevipoja laulud). *Need on karjalapse laulud, / Teopoiste trallikesed* (XV 17—18). *Vanaeide vokilaulud* (XV 19).

Sõnaseletuste hulgas leidub Kreutzwaldil veel *parmupill* e. *huulepill, lehepill* (puulehest).⁹⁷ *Uulepillid moka vahel* (AK, E I 288). *Lehe võimul* [lehepilli abil] *vilisteltes* (IX 9).

Kreutzwaldi arvates oli Kalevipoja valitsuse aeg, nn. «kuldne aeg» ehk «õnneaeg» aastatuhandete vahetuse ümber.⁹⁸ Laulud ja jutud, mis sealt meieni ulatuvad, on pikkade aegade jooksul palju muutunud, seda teab Kreutzwald. Aga põhijoontes on selles loominguks siiski ka esialgne mõtestik ja üldine kaju säilinud, kuigi Kreutzwaldi poolt oletatav eepose tervik olevat kildudeks purunenud ja neist kildudest tuli nüüd rekonstrueerida uus hoone, kusjuures autoripoolset tuli omajagu lisaks tuua.⁹⁹ Seejuures Kreutzwald lisab: «Ma ei tahtnud pakkuda mitte minu oma, vaid eesti rahva mõtteid».¹⁰⁰ Selles pihtimuses võime teda küll uskuda. Eepose looja tahtis edasi anda tema poolt nähtud ja mõistetud elu selles sisus, nagu ta seda oli kogenud ja nagu ta «rekonstrueerimisel», s. t. eepost koostades õigeks pidas.

Teiseks ei tohi ikkagi unustada, et «Kalevipoeg» on võitlusteos. Kreutzwaldi eesmärgiks oli näidata, kui jõukalt elas rahvas õnneajal, et selle kontrasti kaudu seda suuremana näidata süükoormat, mille on ladunud endile mõisnikud, raudmeeste järglased, kes veel Kreutzwaldi ajal kurnasid rahvast ihuliselt ja hingeliselt. Selle kõige selgemaks väljenduseks on pidulaulud otse enne käskjalgade ilmumist viimaste võitluste eel. Sarvik on ahelais, Olev on ehitanud kindlad linnad, Kalevipoeg oma sõpradega võib asuda pidulauda, kus kõlavad mitmed tuttavad laulud, nagu «Öllest saar», «Kala-jõgi», «Humal» jt.

Milline oli aga selle kauge aja olustikuline külg — elamud, tööd, riided, ehted jne., seda ei ajanudki Kreutzwald nii väga taga, ta piirdus isiklikkude tähelepanekutega oma ligemast ümbrusest. Kust on need tähelepanekud pärit? Vaidluses Krusega ütleb ta ise küll teiste asjade ühenduses, aga seda võib maksvaks lugeda ka etnograafilise olustiku kohta «Kalevipojas»: «Olen sündinud Rakvere ligidal keset rikast muinaslugude maad ja kuni 15. eluaastani üles kasvanud peaaegu katkematus läbikäimises eestlastega; nii oli mul võimalik mitte ainult siis rahva keelt, kombeid, uskumusi ja muinaslugusid täpsemalt tundma õppida, vaid mu elutee

⁹⁷ Kreutzwaldi kiri Schiefnerile 23. III 1865. Kreutzwaldi kirjavahetus III, lk. 330.

⁹⁸ Fr. R. Kreutzwald, Lühikene seletus «Kalevipoja» laulude sisust, Tartu 1869, lk. 13.

⁹⁹ Fr. R. Kreutzwald, Eesti rahva lauludest ja ennemuistsetest juttudest (1861). Maailm ja mõnda, Tallinn 1953, lk. 359; Kalevipoeg, Sissejuhatus, v-d 116—127.

¹⁰⁰ Kreutzwaldi kiri Sachssendahlile 16. X 1859. Kirjavahetus III, lk. 131.

viis mind ka veel hilisemal aastail Harjus, Järvas, Virus ja Alutaguses eesti rahvaga mitmesuguseisse kokkupuuteisse, kus ma sagedasti juhuseid leidsin, et mõningaid tumedaid noorusmälestusi jälle värskendada, lünki täiendada ja mõningaid fakte õiendada.»¹⁰¹

Üldiselt helgib peaaegu igalt poolt vastu 19. sajand. Kreutzwald ei ole aga spetsiaalselt «Kalevipoja» kirjutamiseks erilisi uurimusi teostanud, ei ole ka ühtki tööprofessi, olukorda või etnograafilist pilti detailselt kujutanud, kuigi näiteks sepatööd on päris põkjalikult vaadeldud. Kreutzwald on eeposes kasutanud rahvapärast ja usaldatavat terminoloogiat, mis vastab sisule. Nii ei tohiks seda fakti ignoreerida ka vastavate eridistsipliinide uurijad. Rohkesti leidub etnograafilist sõnavara küll ka mitmesugustes poetilistes figuurides. Siiski tuleb juhtida tähelepanu Kreutzwaldile iseloomulikule keelepraktikale. Nii ei puudu tal ka siin oma isikupärased tuletised, nagu näit. metafooriline *loomuskojas* = looduses (Sj. 87), raukadele ehitatakse *rahusaun* (IX 291) või *rahusäng* (XI 652), kõneldakse *rahusängil suikujast* (VIII 738), kodune perenaine on tal *leekuninganna* (III 56, 577) või *tulevaht* (III 578), kaitsekindlustuse tähenduses kasutab ta *varjuseina* (XI 711), palju tuletisi leidub tal täiendsõnaga *ise-* = spetsiaalne, nii on juttu *isekambritest* ja *isekirstust* (VI 371), samuti on tal rohkesti tuletisi romantikale iseloomuliku täiendsõnaga *sala-*, nii *sala-tare* on lainete *all* (IV 830) jt., veelgi leidub tal rahvalauludes mitteleiduvaid liitsõnu, nagu *kodurada* (XIII 457), *kodumaa* (VIII 256) jt. Samu tuletisi kordub vahel rohkesti, osalt seetõttu, et kordub ka episoode (näit. pulmaloos, tutvumisel põrguga jm.), aga lihtsalt mõned tuletised on talle muutunud meelepäraseks ja seega paljukasutatavaks. Nii on Sarvikul kullast *rõömukambrikene* (XIV 178), aga suure tamme raagudest saab vaestele *rõömukamber* (XVI 169).

Mõistetes leidub vahel ka ebamäärasusi.

Palju kasutab Kreutzwald originaalseid kujundeid, eriti palju on tal neid jutustamise ja jutuvestmise kohta: jutte levitama, edasi jutustama = *kuuldusi suust kõrva külvara või kuulujutte ketrama*. Jutud pannakse liikuma = *seatakse vaskevankri roobastele*. Jutte teisale pöörama = *kelku teisele teele keerama* jt.

Kreutzwald on kasutanud ka samu motiive korduvalt mitmes eri teoses, sama sõnavaragi rakendades. Olgu selliseks näiteks, kaugeltki mitte ainukeseks, esimene kokkupuude põrgupiigadega (XIII 512 jj.) ja ketramise stseen muinasjutus «Kullaketrajad». Ainult seal ketravad neiud nõiaegade hurtsikus kuldlinu lõngaks, kusjuures eit sunnib nii pingsale tööle, et neil pole aega ega mahti annivakale lisa valmistada. Muinasjutuski esinevad salakambrid

¹⁰¹ Kreutzwald, Veel üks seletus labürindi küsimuses. Maailm ja mõnda, Tallinn 1953, lk. 86.

lõnga hoidmiseks, eit ise käib salateedel; nagu mähkmeis Kalevi-poeg laseb nutupilli, valab õnnetu neiu siin pisarpilli.

Jälgides «Kalevipoja» sõnavara ei saa niisiis unustada sõnavara kasutamist tema muinasjuttudes, nende kahe teose vahel on olulisi kokkulangevusi.

Oleme jõudnud oma uurimustega sinnamaale, et detailsemale vaatlusele võtta eesti kirjanduse aluste rajaja väljendusvahendid ja stiil, nagu on täpsel vaagimisel olnud tema eruditsioon. Üheks eelduseks selle eesmärgi saavutamisel on ka tema sõnavara parem tundmaõppimine.

«КАЛЕВИПОЭГ» И ЕГО ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ СРЕДА

Э. Лаугасте

Резюме

В эпосе «Калевипоэг» Крейцвальд пытается изобразить быт и борьбу древних эстонцев. Успех этой попытки находится в зависимости от жизненного опыта самого автора. Имея в виду Вирумааского эстонца 19-го века, жителя своего окружения, Крейцвальд сумел с достоверностью изобразить жилище, хозяйство и социальные отношения крестьянина, его занятия (полевые работы, скотоводство, охота, рыболовство), питание, мужские и женские ремесла, средства передвижения, систему мер и, наконец, его увеселения. Заслуживает внимания, что подобные же образы, а также этнографические термины, встречаются и в иных произведениях писателя, прежде всего в сказках, с чем должен считаться каждый исследователь Крейцвальда.

THE ETHNOGRAPHICAL ENVIRONMENT OF THE FOLK EPIC «KALEVIPOEG»

E. Laugaste

Summary

In his epic «Kalevipoeg» Kreutzwald seeks to depict the life and struggle of the ancient Estonians. His success in doing this is dependent on his knowledge of actual life. Bearing in mind the Estonians that he saw in 19th-century Virumaa, Kreutzwald manages to give a reliable account of dwellings, household activities, social relations, sources of livelihood (agriculture, cattle-breeding, hunting, fishing), food, the handicrafts exercised by men and women, means of transport, games and measures. It is noteworthy that the same images and ethnographical terminology occur in his other works as well, above all in the fairy tales which no student of Kreutzwald can afford to overlook.